

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА
СИСТЕМА УКРАЇНИ:
КУРС ЛЕКЦІЙ**

Навчальний посібник

Запоріжжя – 2016

УДК 32(477)(075.8)+34(477)(075.8)

ББК 66(4Укр) я73+67(4Укр) я73

П 49

*Рекомендовано до видання вченою радою
Запорізького національного технічного університету
(протокол №11 від 25.04.2016 р.)*

Авторський колектив:

Кириченко В. М. – передмова; лекція 1, 2–3 (у співавторстві з Кириченко Ю. В.), лекція 6 (у співавторстві з Соколенко Ю. М., Давлетовою Г. В.), термінологічний словник (у співавторстві з Соколенко Ю. М.); методичні рекомендації;

Орлянський В. С. – лекція 4;

Безрукова О. А. – лекція 7, 8;

Резанова Н. О. – лекція 5;

Кириченко Ю. В. – лекція 2–3 (у співавторстві з Кириченко В. М.); зміст навчальної дисципліни; навчально-методичні вимоги;

Соколенко Ю. М. – лекція 6 (у співавторстві з Кириченко В. М., Давлетовою Г. В.); термінологічний словник (у співавторстві з Кириченко В. М.); список літератури;

Давлетова Г. В. – лекція 6 (у співавторстві з Кириченко В. М., Соколенко Ю. М.)

Рецензенти:

Воронкова В. Г. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри Запорізької державної інженерної академії;

Цокур Є. Г. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри Запорізького національного університету;

Обушенко О. М. – доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

П 49

Політико-правова система України курс лекцій : навч. посіб. /
За загал. ред. В. М. Кириченка. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2016. – 204 с.

ISBN 978-617-529-143-6

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Політико-правова система України» та з урахуванням новітніх досягнень політичної, юридичної та соціологічної наук. Він містить тексти базових лекцій, в яких висвітлюються найважливіші теоретичні положення про сутність політичних і правових явищ, суспільно-правових процесів, що відбуваються в Україні та сучасних підходів щодо їх вирішення, особливості функціонування основних інститутів: органів державної влади та місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій.

У посібнику надано плани лекційних і семінарських занять, питання, які вносяться на семінарські заняття та методичні рекомендації щодо їх підготовки, тематику рефератів до кожної теми та методичні рекомендації, щодо їх написання, а також питання, які вносяться на рубіжний контроль і для самоконтролю, термінологічний словник і список літератури.

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів та усіх, хто цікавиться питаннями сучасного політико-правового життя України.

УДК 32(477)(075.8)+34(477)(075.8)

ББК 66(4Укр) я73+67(4Укр) я73

© Кириченко В. М., Орлянський В. С., Безрукова О. А.,
Резанова Н. О., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М.,
Давлетова Г. В., 2016

©Запорізький національний технічний університет
(ЗНТУ), 2016

ISBN 978-617-529-143-6

ЗМІСТ

Передмова	3
ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»	7
МОДУЛЬ I. ТЕОРІЯ ТА ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	7
Тема 1. Теорія політичних і правових систем	7
Тема 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України	7
Тема 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України	8
Тема 4. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України	9
МОДУЛЬ II. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	10
Тема 5. Політична ідеологія в Україні	10
Тема 6. Партійна та виборча системи України	10
Тема 7. Громадянське суспільство	11
Тема 8. Соціальна структура сучасного українського суспільства	11
ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»	13
МОДУЛЬ I. ТЕОРІЯ ТА ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	13
Лекція 1. Теорія політичних і правових систем	13
1.1 Поняття та структура політичної системи	13
1.2 Поняття та структура правової системи	20
1.3 Функції і типологія політичної та правової систем	23
1.4 Політико-правова система сучасної України	28
Лекція 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України	32
2.1 Принципи поділу державної влади в Україні.	32
Законодавча влада в Україні	32
2.2 Конституційно-правовий статус Президента України	37
2.3 Виконавча влада в Україні	40
2.4 Судова влада в Україні	42
Лекція 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України	51
3.1 Поняття та принципи місцевого самоврядування	51
3.2 Система місцевого самоврядування в Україні	54
3.3 Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування	58

3.4 Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії.....	61
Лекція 4. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України.....	67
4.1 Політичні партії: поняття, сутність та функції	67
4.2 Класифікація політичних партій	70
4.3 Громадські організації: поняття, сутність та функції	73
4.4 Класифікація громадських організацій	78
МОДУЛЬ II. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	84
Лекція 5. Політична ідеологія.....	84
5.1 Політична ідеологія: сутність, основні наукові підходи	84
5.2 Структура політичної ідеології та її функції	88
5.3 Основні типи політичних ідеологій	92
5.4 Характеристика ідеологічної ситуації в сучасній Україні.	99
Лекція 6. Партійна та виборча система України	107
6.1 Партійні системи: поняття, сутність та типологія	107
6.2 Становлення партійної системи сучасної України	112
6.3 Основні типи сучасних виборчих систем	116
6.4 Становлення виборчої системи в Україні.....	121
Лекція 7. Громадянське суспільство: визначення, ознаки, функції	125
7.1 Сутність суспільства як соціального феномену	125
7.2 Основні теорії походження суспільства в соціогуманітарних науках	126
7.3 Типологізація суспільств. Характерні особливості сучасного суспільства	128
7.4 Визначення, ознаки та шляхи формування громадянського суспільства в сучасній Україні	133
Лекція 8. Соціальна структура сучасного українського суспільства ...	140
8.1.Поняття соціальної структури суспільства	140
8.2 Соціальна стратифікація суспільства.....	142
8.3 Соціальна мобільність	147
8.4 Призначення соціальних інститутів та їх типи	153
Термінологічний словник.....	159
Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написання рефератів	189
Список рекомендованої літератури.....	200

ПЕРЕДМОВА

Розв'язання завдань, що стоять сьогодні перед Українською державою, неможливо без підвищення ролі суспільних наук взагалі та юридичних, політичних, соціологічних зокрема. Ідеться про необхідність надання в пропонованому навчальному посібнику теоретичної характеристики політичним і правовим явищам, суспільно-правовим процесам, що відбуваються в Україні, та визначення сучасних підходів щодо їх вирішення.

Отже, необхідність опанування навчальної дисципліни «Політико-правова система України» студентами різних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти зумовлена особливою роллю всіх державно-політичних інститутів у житті кожної окремої людини та суспільства в цілому. За цих умов набуття систематизованих наукових знань і об'єктивної інформації про суспільно-політичні процеси, розуміння закономірностей виникнення та розвитку демократичної, соціальної, правової держави, функціонування основних інститутів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій, формування високого рівня політичної, правової свідомості та політичної, правової культури, вміння орієнтуватися у складних суспільно-політичних відносинах і правильно тлумачити та застосовувати норми права в майбутній практичній діяльності, здатність застосовувати специфічну фахову термінологію та вільне орієнтування в політико-правових документах – неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності будь-якого фахівця.

Викладання матеріалу в навчальному посібнику здійснено відповідно до робочої програми з навчальної дисципліни «Політико-правова система України» Запорізького національного технічного університету, з урахуванням положень Болонської декларації за модульним принципом і рейтинговою оцінкою засвоєних знань та набутих умінь студентів.

У зв'язку з невеликим обсягом аудиторних годин теоретичний матеріал посібника складається із 8 навчальних тем, до кожної з яких пропонуються тексти лекцій та питання, які виносяться на семінарські заняття, тематика рефератів, завдання для самостійної роботи, питання для самоконтролю знань, а також надані навчально-методичні вимоги щодо підготовки до семінарських занять та написання рефератів, а також методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів і підготовки до підсумкового модульного контролю (заліку).

Для полегшення процесу сприйняття та глибокого засвоєння навчального матеріалу автори намагалися в стислій та доступній формі

не тільки викласти основні положення цієї дисципліни, а й виділити в тексті лекцій найважливіші теоретичні поняття та категорії політичної, юридичної та соціологічної наук, ознаки того чи іншого державно-правового явища тощо.

Під час підготовки навчального посібника авторами було використано наукові праці, підручники та навчальні посібники багатьох вітчизняних учених: О. В. Бабкіної, В. М. Бебика, А. Л. Білоуса, Н. В. Богашевої, М. М. Вегеша, В. Г. Воронкової, С. Д. Гелея, М. І. Горлача, М. А. Дмитренка, Ф. М. Кирилюка, В. М. Кириченка, Л. І. Кормича, В. В. Кравченка, Т. М. Кузьменка, П. В. Кутуєва, В. Л. Логвиної, М. П. Лукашевича, В. Ф. Погорілка, М. В. Примуша, Н. П. Рогозіна, Ф. М. Рудича, С. М. Ругара, О. Ф. Скакун, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала, Ю. Р. Шведа, П. П. Шляхтуна та ін., а також Конституцію і закони України та інші нормативно-правові акти.

Автори сподіваються, що посібник не лише надасть можливість орієнтуватися в сучасній політико-правовій системі України, а й сприятиме формуванню політичної та правової свідомості, розумінню кожної особи свого міста в суспільному житті країни та допоможе їй зайняти активну громадську позицію.

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»

МОДУЛЬ 1. ТЕОРІЯ ТА ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Тема 1. Теорія політичних і правових систем

Поняття «система». Поняття та сутність політичної системи. Структура політичної системи. Інституціональна підсистема. Нормативна (регулятивна) підсистема. Комунікативна підсистема. Духовно-ідеологічна підсистема. Поняття політичної свідомості та політичної культури.

Поняття «правова система». Взаємодія правової та політичної систем. Основні ознаки правової системи. Структура правової системи. Інституціональна підсистема. Нормативна (регулятивна) підсистема. Ідеологічна (доктринальна) підсистема. Функціональна (соціологічна) підсистема. Комунікативна підсистема.

Функції політичної системи. Функції права. Поняття «функції права». Класифікація функцій права. Загально-соціальні функції права. Спеціально-юридичні функції права. Розвиток типології політичних систем. Типи політичних систем: англо-американський, континентально-європейський, до індустріальний, тоталітарний. Типи правових систем: романо-германський, англо-американський, змішаний, релігійний, традиційний, соціалістичний.

Становлення політико-правової системи сучасної України. Шляхи вдосконалення політико-правової системи України.

Тема 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України

Поняття «державна влада». Принципи поділу державної влади в Україні. Види органів державної влади в Україні. Місце і роль Президента України в системі органів державної влади. Статус Верховної Ради України. Основні функції та повноваження Верховної Ради України. Законодавчий процес та його стадії: законодавча ініціатива; розробка законопроекту; попереднє обговорення законопроекту; обговорення законопроекту на пленарних засіданнях; прийняття закону; підписання закону Президентом України; оприлюднення закону; набрання законом чинності.

Поняття «глава держави». Статус глави держави. Повноваження Президента України у сфері державного суверенітету України; у сфері зовнішньої політики; у сфері внутрішньої політики; щодо формування

складу органів державної влади; у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина. Припинення повноважень Президента України.

Поняття «виконавча влада». Функції виконавчої влади в Україні: Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації. Поняття та правовий статус місцевих державних адміністрацій. Призначення та припинення повноважень голів місцевих державних адміністрацій.

Поняття «правосуддя». Система судової влади України: Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції. Статус Конституційного Суду України. Повноваження Конституційного Суду України. Ознаки правосуддя. Принципи правосуддя: здійснення правосуддя виключно судами; незалежність суддів і підкорення їх лише закону; державна мова судочинства; принцип законності; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; гласність судового процесу; забезпечення апеляційного оскарження рішення суду; обов'язковість рішень суду. Статус суддів.

Тема 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України

Поняття «місцеве самоврядування». Загальні принципи місцевого самоврядування: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; права, організаційна та матеріально-фінансова самостійність; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами, їх органів і посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування в Україні. Поняття «територіальна громада». Основні форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад. Статус сільських, селищних, міських рад та їх організаційно-правові форми роботи (сесія, постійні комісії). Статус та повноваження сільського, селищного, міського голови.

Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування. Комунальна власність. Дотація. Субвенція. Місцевий бюджет.

Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні. Основні ознаки місцевого самоврядування. Гарантії місцевого самоврядування: організаційні; фінансово-економічні; гарантії захисту прав місцевого самоврядування.

Тема 4. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України

Політичні партії, їх сутність і місце в політичній системі суспільства. Виникнення та еволюція політичних партій. Характерні риси політичної партії.

Типологія партій. Критерії класифікацій політичних партій: кадрові, масові та централізовані (М. Дюверже), патронажні та ідеологічні (З. Ньюмен); консервативні та революційні; легальні та нелегальні, правлячі та опозиційні. Внутрішні та зовнішні функції політичних партій в суспільстві. Багатопартійність в Україні. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.

Громадські організації, їх місце та роль в політичній системі суспільства. Формування громадянського суспільства в Україні.

Типологія та функції громадських організацій і рухів. Особливості громадсько-політичних рухів, що виникли наприкінці 80-х років ХХ ст. на Україні та їх еволюція.

МОДУЛЬ II. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тема 5. Політична ідеологія в Україні

Сутність політичної ідеології. Політична ідеологія як форма суспільної свідомості і як явище культури. Основні наукові підходи щодо тлумачення політичної ідеології. Зв'язок політичної ідеології та соціальної структури суспільства.

Структура політичної ідеології. Характеристика основних структурних елементів: політичні інтереси, політичні цінності, політична доктрина, політична мета. Орієнтуюча, програмна, легітимацийна, амортизаційна функції політичної ідеології. Рівні прояву політичної ідеології: теоретико-концептуальний, програмно-директивний та поведінковий.

Характеристика основних ідеологічних концепцій. Зміст, основні принципи лібералізму. Зміст та основні принципи консерватизму. Зміст та основні принципи соціал-демократизму. Роль основних ідеологічних концепцій в політичному житті суспільства.

Особливості ідеологічної ситуації в сучасній Україні. Актуальність національної ідеології на даному історичному відрізку часу. Ідеологічна криза та пошук новітніх ідеологічних концепцій. Базові принципи формування загальнонаціональної ідеології в українську суспільстві.

Тема 6. Партийна та виборча системи України

Поняття та типи партійної системи, причини їх утворення. Типологія партійних систем: однопартійні, двопартійні та багатопартійні системи. Класифікація партійних систем за М. Дюверже та Дж. Сарторі. Критерії оцінки ефективності партійних систем. Особливості партійної системи України.

Принципи виборчого права. Поняття виборчої системи. Поняття та причини абсентеїзму. Мажоритарна виборча система та її види: відносна, абсолютна та кваліфікована більшість. Переваги та недоліки мажоритарної системи. Пропорційна виборча система та її види. Переваги та недоліки пропорційної виборчої системи. Змішана система виборів. Особливості виборчої системи в Україні.

Тема 7. Громадянське суспільство

Поняття «суспільство». Основні етапи та ознаки суспільства.

Основні теорії походження суспільства. Специфіка соціологічних концепцій походження суспільства.

Соціологічне визначення поняття «суспільства». Основні ознаки суспільства. Призначення та еволюція основних сфер суспільства.

Типологія суспільств. Основні характеристики сучасних суспільств. Поняття «постіндустріального суспільства» та його характеристики. Поняття «інформаційного суспільства» та його характеристики. Особливості функціонування сучасного українського суспільства.

Тема 8. Соціальна структура сучасного українського суспільства

Поняття та основні види соціальної структури суспільства. Поняття соціального класу. Головні ознаки соціального класу. Типології класів. Середній клас як суб'єкт соціальної дії в сучасному суспільстві: структура, функції середнього класу.

Соціальна стратифікація та її види (закрита, відкрита). Історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи. Поняття соціальної мобільності, типи соціальної мобільності сучасного суспільства. Проблема маргінальності соціальних утворень.

Основні напрямки соціоструктурних змін в сучасному українському суспільстві. Соціально-класові утворення і поляризація суспільства в Україні. Основні чинники пересувань, формування соціальних прошарків в умовах кризи. Головні канали та джерела формування середнього та вищого класів в сучасній Україні.

Визначення та загальне призначення характеристики соціальних інститутів. Роль соціальних інститутів у суспільстві.

Поняття соціальної групи. Основні ознаки та типологія соціальних груп. Головні чинники та механізми формування соціальних груп. Поняття групової ідентифікації та ідентичності. Соціальна група як суб'єкт суспільного життя. Види соціальних спільнот: соціально-класові, соціально-демографічні, соціально-етнічні, соціально-професійні, соціально-територіальні.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
<i>1</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Теорія та основні інститути політико-правової системи												
Тема 1. Теорія політичних і правових систем	15	2	2		3	8	17	1			2	14
Тема 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України	15	2	2		3	8	15	1			2	12
Тема 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України	15	2	2		3	8	15	1			2	12
Разом за змістовим модулем 1	45	6	6		9	24	47	3			6	38
Змістовий модуль 2. Структура громадянського суспільства												
Тема 4. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України	15	2	2		3	8	15	1			2	12
Тема 5. Політична ідеологія в Україні	15	2	2		3	8	14	–	–		2	12
Тема 6. Партійна та виборча система України	15	2	2		2	3	14	–	–		2	12
Разом за змістовим модулем 2	45	6	6		9	24	43	1	–		6	36
Усього годин	90	12	12		18	48	90	4			12	74

ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ»

МОДУЛЬ 1. ТЕОРІЯ ТА ОСНОВНІ ІНСТИТУТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Лекція 1. Теорія політичних і правових систем

План лекції

- 1.1 Поняття та структура політичної системи.
- 1.2 Поняття та структура правової системи.
- 1.3 Функції і типологія політичної та правової систем.
- 1.4 Політико-правова система сучасної України.

1.1 Поняття та структура політичної системи

Суспільство є складним і багатоманітним утворенням. Найважливішими елементами його структури є основні сфери суспільного життя – економічна, правова, духовна, політична. Якщо головною ознакою економічної системи є власність, духовної – формування цінностей та відтворення особистості, адекватної цим цінностям, то правової системи є норми як регулятор суспільних відносин, а політичної системи є політична влада.

Перш ніж перейти до визначення поняття «політична система», доцільно з'ясувати, а що взагалі означає поняття «система». Сам термін «система» був уведений у науковий обіг австрійським біологом Людвігом фон Бергаланфі, який у своїй праці «Загальна теорія систем» визначив систему як певну цілісність, що складається із взаємозалежних елементів.

Визначення поняття «система» дає змогу уявити суспільство у вигляді його абстрактної, спрощеної моделі чи окремих елементів. Це поняття досить широко використовується для характеристики різноманітних політичних явищ, процесів і видів діяльності. Система (у перекладі з грецької мови – поєднання, утвір) – це сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок частин чого-небудь чи взаємодія. Але кожна система характеризується не тільки наявністю певних зв'язків та відносин між елементами, що її утворюють, але й нерозривною єдністю з навколишнім середовищем (суспільство в цілому), взаємодіючи з якими система проявляє свою цілісність.

Політична система виникла одночасно з появою держави та поділом суспільства на класи. З метою задоволення їхніх потреб та

інтересів поступово виникають й інші політичні інститути: політичні партії, громадські організації, рухи, об'єднання тощо.

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи з Платона (427–347 р. р. до н. е.) й Аристотеля (384–322 р. р. до н. е.). Але сучасна теорія політичної системи з'явилася лише у 60-х рр. ХХ ст. після застосування американським ученим Девідом Істоном методу системного аналізу у своїх працях «Політична система», «Концептуальна структура політичного аналізу», «Системний аналіз політичного життя», «Основи політичного аналізу».

Згідно з Д. Істоном, політична система – це сукупність взаємодій, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності, вироблені всіма його членами і тим самим запобігаються конфлікти між ними. Основним призначенням політичної системи є виконання функції розподілу цінностей у суспільстві і примушення його членів прийняти такий розподіл як обов'язковий. Тобто Д. Істон стверджує, що політичний розподіл цінностей має владну основу і здійснюється шляхом владного рішення, є обов'язковим до виконання і забезпечується примусовою силою держави.

Крім Д. Істона, авторами класичної теорії політичної системи вважаються також інші американські політологи – Габріель Алмонд і Карл Дойч.

Г. Алмонд у своїх працях «Порівняльні політичні системи» і «Порівняльний політичний аналіз» політичну систему визначає як систему взаємодій, що виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою реального або можливого застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Політична система, як зазначає вчений, є узаконеною силою, яка підтримує порядок і здійснює перетворення у суспільстві, забезпечуючи його згуртованість і цілісність.

К. Дойч розглядає політичну систему як інформаційну модель, що працює за принципом «вхід» – «вихід». При цьому, він виділяє наступні основні фактори, що впливають на ефективність діяльності політичної системи: якість інформації, яка надходить зовні у систему («вхід»), якість механізмів системи, що переробляють інформацію («конверсія»), та якість реакції системи на зовнішні імпульси («вихід»).

Д. Істон, Г. Алмонд і К. Дойч заклали основи різних варіантів концепції політичної системи, кожний із яких досліджує різні сторони політичної системи суспільства, використовує особливий підхід у системному аналізі політики, а також вони надали поштовх розвитку теорії політичної системи суспільства. Певний внесок у розроблення зазначеної теорії зробили і інші західні політологи (У. Мітчел, Н. Луман, Г. Пауелл, Д. Трумен).

Слід зазначити, що політична система конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними відносинами у суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною та національною традиціями політичного устрою.

Отже, виходячи із викладеного, можна надати наступне визначення поняттю «політична система».

Політична система – це сукупність державних і недержавних політичних інститутів, які взаємодіючи між собою та навколишнім середовищем, здійснюють політичне керівництво суспільством та управління суспільними справами.

Структура політичної системи – це сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність. Зазначена структура складається з чотирьох основних груп елементів: 1) політичні інститути; 2) політично-правові норми; 3) політичні відносини; 4) політична культура. Наявність кожної з них необхідна для існування і функціонування політичної системи суспільства та досягнення її цілей.

Відповідно до цих елементів виокремлять і чотири взаємодіючі підсистеми, а саме:

1) інституціональна підсистема складається з політичних інститутів, до яких належать держава, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування. Інституціональна підсистема є джерелом усіх найважливіших зв'язків, які виникають у межах політичної системи і тому, вона виступає основоположною як щодо політичної системи суспільства в цілому, так і стосовно її окремих складових.

Провідним інститутом політичної системи суспільства, в якому зосереджується максимально політична влада, її ядром є **держава** та її структурні елементи: глава держави, парламент, органи виконавчої влади, судові органи тощо. Саме держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери, забезпечує політичну організованість суспільства, орієнтуючи його на досягнення визначених цілей та напрямків суспільного розвитку.

Значну роль у політичній системі суспільства відіграють **політичні партії**, які представляють певні соціальні інтереси класу, етнічних груп, усіх верств населення або його окремих груп, а також її лідерів. Вони виступають тією ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою та представляють його в політичній системі. Кожна політична партія прагне зайняти таке становище в політичній

системі, яке надасть їй можливість визначати політику держави або впливати на неї.

На відміну від політичних партій **громадські організації** не прагнуть до влади, а обмежуються лише впливом на неї в інтересах тих верств населення, яких вони представляють. Одні громадські організації є складовою політичної системи суспільства, вони постійно здійснюють взаємодію з державою і політичними партіями. До них відносяться: професійні й творчі спілки, об'єднання підприємств, молодіжні, жіночі, ветеранські та інші добровільні об'єднання. Інші громадські організації, як правило, не беруть участі у здійсненні політичної влади, але за певних умов вони можуть виступати як групи інтересів і тим самим бути суб'єктами політики. До них відносяться: різноманітні аматорські об'єднання (рибалок, мисливців, філателістів тощо), спортивні та науково-технічні товариства.

Помітне місце в політичному житті суспільства належить і релігійним організаціям, церкві.

Активним і самостійним елементом політичної системи суспільства виступають **засоби масової інформації** (преса, радіо, телебачення, інтернет-видання тощо), які у демократичних країнах фактично відіграють роль «четвертої влади». Вони істотно впливають на діяльність усіх ланок управління, сприяють підготовці та реалізації цілей політики. Необхідно зазначити, що інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

Постійною складовою політичної системи суспільства є представницькі та їхні виконавчі органи, які обираються населенням відповідних адміністративно-територіальних одиниць, і які мають назву **органів місцевого самоврядування**.

Місцеве самоврядування є безпосередньо органами публічної влади, формою самоорганізації населення у вигляді територіальної громади для вирішення питань місцевого значення;

2) нормативна (регулятивна) підсистема. Її утворює сукупність соціальних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних, у тому числі і політичних відносин.

За способом утворення розрізняють такі основні види соціальних норм:

а) норми права – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і спрямовані на регулювання найважливіших суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків. Іншими словами – це правила, що містять дозвіл, обмеження, заборону або визначає, яким чином слід діяти за певних обставин;

б) корпоративні норми (норми політичних партій, громадських організацій, інших об'єднань громадян) – це правила поведінки, що встановлюють для своїх членів об'єднання громадян, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. Особливість корпоративних норм полягає у тому, що вони регулюють діяльність, зумовлену завданням певних об'єднань громадян і спрямовану на досягнення певної мети, заради якої ці об'єднання створені. Ці норми знаходять свій вираз і закріплення у правових актах (статути, положення, програми), які видаються відповідними об'єднаннями. Однак програмні настанови, сформульовані політичною партією, можуть суттєво впливати на політику держави, політичну систему в цілому, особливо тоді, коли ця партія стає правлячою;

в) норми моралі – це правила поведінки людей, які склалися у суспільстві на підставі їх уявлень про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, та забезпечуються їх внутрішніми переконаннями та засобами громадського впливу. Вони незафіксовані документально й існують як моральні орієнтири у свідомості людей. Найбільший вплив на політичну поведінку громадян справляють норми політичної етики, які торкаються саме політичного спілкування;

г) звичаї та традиції. Звичаї – це неписані правила поведінки людей, соціальних груп, що склалися історично в суспільстві внаслідок багаторазового повторення та використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, які закріпилися в їх свідомості й поведінці, стали внутрішньою потребою їх психічної діяльності.

Традиції – це загальні правила поведінки людей, соціальних груп, які закріпилися в суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення протягом тривалого часу та передаються із покоління у покоління.

Традиції є різновидом звичаїв, вони охоплюють, як правило, відповідний тип поведінки, складаються не з однієї дії, а зі стилю поведінки. Звичаї та традиції відрізняються одна від одного ступенем загальності правила поведінки. Традиції вважаються більш загальними правилами ніж звичаї.

Політичні звичаї та традиції хоча і не мають юридичного значення, але вони можуть суттєво впливати на реальні дії політичних інститутів.

За сферою дії розрізняють такі основні види соціальних норм:

а) економічні норми – це правила поведінки, що регулюють відносини в економічній сфері життєдіяльності суспільства, тобто пов'язані з взаємодією форм власності, з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних і інших соціальних благ;

б) політичні норми – це правила поведінки, що регулюють відносини між соціальними групами людей, націями, народностями, їх участь в організації та здійсненні державної влади, відносини з іншими суб'єктами політичної системи суспільства;

в) релігійні норми – це правила поведінки віруючих людей, які склалися на вірі в існування Бога, встановлені різними віросповіданнями і містяться у релігійних джерелах. Ці норми регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та порядок відправлення ними релігійних культів.

Виконання більшості соціальних норм забезпечується недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань громадян, церкви. Держава забезпечує тільки норми права;

3) комунікативна підсистема охоплює політичні відносини, тобто ті взаємозв'язки соціальних суб'єктів, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу. Суб'єктами політичних відносин є громадяни та їхні різноманітні політизовані об'єднання, соціальні спільноти, політичні інститути. Існують між класові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини, які становлять соціальну основу політичної системи суспільства і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій та їх взаємовідносинах.

Можна виділити деякі різновиди політичних відносин.

По-перше, це відносини, які виникають усередині політичних організацій – між державою та її громадянами, між політичними партіями, політизованими об'єднаннями громадян та її членами.

По-друге, це відносини, які виникають між різними політичними партіями та політизованими об'єднаннями.

По-третє, це відносини між політичними партіями та політизованими об'єднаннями громадян з одного боку, і з державою – з іншого.

Комунікативна підсистема охоплює також інші взаємодії, що складаються між політичною системою та іншими системами насамперед правової, економічної, соціальною, екологічною, соціокультурною тощо;

4) духовно-ідеологічна підсистема відображає ідеологічні, духовні та психологічні характеристики політичної системи суспільства і розкриваються насамперед у політичній свідомості та політичній культурі населення.

Політична свідомість – це одна з форм суспільної свідомості, сукупність політичних ідей, поглядів, уявлень, оцінок, настанов, які відображають усвідомлення окремої людини, соціальних груп чи суспільства в цілому реальних подій політичного життя крізь призму їх інтересів і ціннісних орієнтацій.

Політична свідомість населення, його окремих верств і груп, а також індивідів формується під впливом правових, соціальних, економічних, історичних, національних, культурних, ідеологічних та інших чинників. При цьому політична свідомість обов'язково є атрибутом політичної дії, її неодмінним елементом, від неї значною мірою залежить характер політичного процесу.

Політична свідомість виконує такі функції: пізнавальну, прогностичну, мобілізуючу, інтегративну, регулятивну, функцію оцінки. Вона має складну структуру. За суб'єктом (носієм) виділяють такі види політичної свідомості: індивідуальна (окремої людини) свідомість; групова (різних соціальних груп населення) свідомість; суспільна (населення країни, окремого регіону, певного етносу) свідомість. Зазначені види політичної свідомості взаємозв'язані, групова і суспільна свідомість складаються із політичної свідомості окремих людей. У той же час індивідуальна політична свідомість формується під впливом групової та суспільної політичної свідомості.

За соціальними функціями політична свідомість може бути консервативною, реформістською, революційною. За ознакою ставлення до влади свідомість може бути демократичною та недемократичною. У гносеологічному плані виділяють такі рівні політичної свідомості: емпіричний, буденний, теоретичний. Крім того, політична свідомість може бути деформованою, «роздвоєною», особливо тоді, коли існує розрив між словом і ділом, свідомістю і поведінкою, коли офіційна пропаганда не відображає реального стану справ. Невід'ємним елементом політичної свідомості є стереотипи. Хоча вони є спрощеним відображенням дійсності, проте необхідні, оскільки дають змогу людині орієнтуватися у політичному житті, відіграють роль певних еталонів при оцінці подій, фактів тощо. Разом з тим політична свідомість не є сумою стереотипів. Зміна стереотипів – досить складний процес. Як правило, вона відбувається шляхом витіснення одних складних типів іншими. Досить інтенсивною є зміна стереотипів у перехідні періоди, коли відбуваються перетворення у соціально-економічній, правовій та політичній сферах.

Однією з форм прояву політичної свідомості є політична культура, яка являє собою особливий різновид загальної культури народу. Формування політичної культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури.

Політична культура – це сукупність політичних знань, поглядів, переконань, духовних цінностей і зразків поведінки окремих громадян, соціальних верств населення, які стосуються їх взаємодії з політичною владою.

До політичної культури відносять: базисні знання про політику; оцінку політичних явищ, думки про те, як повинна здійснюватися влада; емоційну сторону політичних позицій; визнані в суспільстві зразки й норми політичної поведінки. Науковці виділяють наступні типи політичної культури:

1) патріархальний, для якого характерна відсутність інтересу населення до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнутість на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури;

2) підданський, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю людей, якими керує побоювання покарання або очікування благ;

3) активістський (партиципаторний), для якої характерна зацікавленість населення у політичній участі і прояв на практиці такої активності.

Зазначені типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів.

У системі цінностей, орієнтацій, установок, стереотипів, що становлять політичну культуру, головне місце належить елементам, що сприяють формуванню і зберіганню політичної системи. Разом з тим, було б неправомірно розглядати політичну культуру тільки як систему поширених у суспільстві цінностей, переконань і символів та обмежувати її лише позитивними настановами щодо існуючої політичної системи. Соціальні групи, що виступають за зміну системи, також мають свої цінності й переконання.

Отже, політична культура відіграє надзвичайно важливу роль у функціонуванні політичної системи, вона сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до основних цілей і змісту політики держави, передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади та політичної системи загалом.

1.2 Поняття та структура правової системи

Кожна держава має свою національну правову систему. Історично склалося так, що в кожній країні діють свої правові звичаї, законодавство, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури, тобто свої (за внутрішнім змістом) правові засоби, що поєднуються загальним поняттям «правова система». Під правовою системою мається на увазі все правове життя

держави, розглянуте через призму системності. Правова система – це комплексна, інтегруюча категорія, що відбиває всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність. Поняття «правова система» формується за аналогією з «політичною системою», яка безпосередньо взаємодіє з правовою системою, оскільки політичні та правові системи належать одночасно до двох систем. Тому, розглядаючи політичну та правову системи, вживається термін «політико-правова система».

Правова система – це сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин.

У юридичній науці крім поняття «правова система», існують також і інші поняття, такі як «система права» та «система законодавства», які не є тотожними, і тому їх слід розрізняти. Поняття «правова система» ширше ніж поняття «система права» та «система законодавства».

Правова система безпосередньо взаємодіє з політичною системою, суть якої зводиться до таких моментів:

- політичні та правові інститути належать одночасно до двох систем (так, наприклад, парламент як орган політичної влади включає такі елементи правової системи, як законодавчий, конституційний процеси та процедуру імпічменту);

- правова система, яка визначає статус та функції політичних інститутів влади, формується здебільшого цими інститутами;

- правова система регулює не тільки політико-владні відносини, а й широкий спектр суспільних відносин; правова система повинна забезпечувати в своїй оптимальній формі рівновагу між політичними і громадськими інститутами, державою і суспільством загалом;

- правова система формується не тільки політико-владними інститутами, а й зазнає впливу історичних правових традицій, суспільних груп, міжнародних організацій;

- правова система, яка найбільш відповідає міжнародним стандартам права, забезпечує ефективне політичне управління адміністративним апаратом, всіма сферами суспільного життя, а також впливає позитивно на моральний прогрес суспільства;

- правова система може служити фактором гальмування суспільного розвитку, джерелом корупції і політичної безвідповідальності, коли вона відображає кон'юнктурні інтереси політичної еліти.

У структурному плані правова система складається з безлічі правових явищ насамперед норм і принципів права, за допомогою яких відбувається упорядкування правової системи, а також правовідносин, правосвідомості, правової культури, суб'єктивного права, юридичного обов'язку, юридичної відповідальності тощо.

Основними ознаками правової системи є:

- 1) формується і функціонує в суспільстві в межах держави;
- 2) детермінована історичними і географічними факторами розвитку суспільства, відображає національний менталітет, етнокультурний зміст права;
- 3) являє собою частину (підсистему) соціальної системи;
- 4) тісно взаємодіє з економічною, політичною, ідеологічною, моральною та іншими соціальними підсистемами; володіє як механізмом перенесення їх вимог на мову юридичних норм, так і зворотним механізмом – переводити нормативно-правові приписи в реальну поведінку особи, групи, суспільства;
- 5) має в межах країни єдність, суверенність;
- 6) володіє власною структурною упорядкованістю – являє собою цілісну систему взаємозалежних, погоджених і тісно взаємодіючих правових засобів;
- 7) є динамічною системою – постійно діє внаслідок відтворення і використання людьми і їх організаціями (у тому числі державою) як суб'єктами права;
- 8) призначена для досягнення суб'єктами права приватних і публічних цілей.

У правовій системі відбуваються складні і різноманітні внутрішні процеси, пов'язані з зовнішніми. Вони протікають як у системі в цілому, так і в окремих її елементах – підсистемах, до яких відносяться:

1) інституціональна, тобто суб'єктний склад, який включає індивідуальні і колективні суб'єкти права, у тому числі і державу, соціальні спільності та інші суб'єкти права;

2) нормативна (регулятивна), тобто правові норми і принципи, які знайшли своє відображення в нормативно-правових актах, правових прецедентах, нормативно-правових договорах, правових звичаях;

3) ідеологічна (доктринальна), тобто сукупність уявлень про правові норми і принципи, що характеризують ступінь усвідомленості суб'єктів права щодо правомірної поведінки та право розуміння, а також сукупність правових ідей, концепцій, правосвідомості та правової культури;

4) функціональна (соціологічна), тобто сукупність причинно-наслідкових зв'язків між суб'єктами права, що виникають у процесі їх юридичної діяльності: правореалізація, правозастосування, правовідносини, правомірна поведінка, юридична практика, через які відбуваються дія норм права в соціальному середовищі, а також визначається режим функціонування правової системи як частини соціальної системи;

5) комунікативна, тобто закономірності взаємовідносин між взаємодіючими і взаємозумовленими підсистемами.

Правова система служить комплексною характеристикою юридичної сфери життя конкретного суспільства. Неодмінною складовою правової системи суспільства є правотворчі, правозастосовні, правоохоронні та судові органи. Правова система призначена встановлювати соціальні зв'язки між суб'єктами права; дотримуватися балансу інтересів різних соціальних груп, прошарків, класів суспільства; забезпечувати їх соціальну взаємодію через безконфліктні правовідносини і правомірну поведінку.

1.3 Функції і типологія політичної та правової систем

Життєдіяльність політичної та правової систем проявляється у процесі виконання ними певними методами і засобами своїх функцій (основних напрямів діяльності), які у своїй сукупності визначають структуру, інститути та процес дії системи. Функції політичної та правової систем не зводяться до простої суми функцій її складових. Держава, політичні партії та інші інститути здійснюють притаманні їм функції, які можуть диференціюватися і деталізуватися у діяльності політичних і правових підсистем та їхніх елементів. Усі функції політичної та правової систем тісно взаємопов'язані між собою і певною мірою накладаються одна на одну.

Існують різні наукові погляди щодо кількості та змісту функцій політичної та правової систем.

Так основними **функціями політичної системи** є:

- 1) вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;
- 2) організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм його життєдіяльності, а також узгодження роботи та координація окремих елементів суспільства;
- 3) легітимація, тобто діяльність, яка спрямована на узаконення політичної системи, приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних і правових норм;
- 4) артикуляція інтересів, тобто пред'явлення вимог до осіб, які визначають політику та здійснюють державну владу;
- 5) політична соціалізація, тобто придбання політичних знань та залучення людини до політичних цінностей;
- 6) агрегація інтересів, тобто систематизація, узгодженість інтересів і потреб різних соціальних груп населення;
- 7) стабілізація, тобто забезпечення цілісності та стабільності розвитку суспільної системи загалом;

8) політична комунікація, тобто передача інформації та переконань як усередині влади, так і між владою і суспільством.

Найважливіше місце в політико-правовій системі займає право, яке завдяки своїм властивостям і регулятивним якостям сприяє правильному поєднанню інтересів людини, держави і суспільства в цілому. Тому, розкриваючи зміст будь-якої **функції права**, необхідно постійно мати на увазі, що вони:

1) характеризують основні напрями впливу права на суспільні відносини;

2) тісно взаємодіють з функціями держави, оскільки право невід'ємне від держави і не може впливати на суспільні відносини всупереч функціям держави;

3) відображають найбільш істотні, головні риси права і спрямовані на вирішення конкретних завдань правового регулювання, що стоять перед суспільством та державою на конкретному етапі їх розвитку;

4) реалізуються шляхом встановлення міри дозволеної чи забороненої поведінки, закріплення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права;

5) розкривають безпосередній зв'язок між сутністю права та реальними суспільними відносинами, на які впливає право.

У реальному житті функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані, тобто складають багаторівневу систему функцій права.

Функція права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції права - це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До загальносоціальних функцій права включають:

1) **гуманістичну** – право охороняє та захищає права людства, народу, людини;

2) **організаційно-управлінську** – право забезпечує можливості окремих суб'єктів щодо вирішення певних економічних і соціальних проблем;

3) **виховну** – право сприяє становленню людини, як право слухняного члена громадянського суспільства, виховує у неї зразки правомірної поведінки;

4) **інформаційну (комунікаційну)** – право інформує людей про волю законодавця;

5) оціночно-орієнтаційну – поведінка людей оцінюється з точки зору чинного законодавства держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;

6) гносеологічну (пізнавальну) – право само виступає як джерело знань.

Спеціально-юридичні функції права – це напрями суто правового впливу на суспільні відносини.

До спеціально-юридичних функцій права належать:

1) регулятивна – це функція, яка спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки суб'єктів в тих чи інших галузях права;

2) охоронна – це функція, яка спрямована на захист відповідної системи суспільних відносин шляхом усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Регулятивна й охоронна функції тісно пов'язані між собою. Охоронна функція права покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції.

Функції політико-правової системи з урахуванням особливостей політичного простору й часу, конкретно-історичної ситуації та умов, досягнутого рівня розвитку економіки держави, політико-правової культури населення та політичної стабільності у суспільстві постійно змінюються, виникають нові та трансформуються ті, що вже існували.

Кожна політико-правова система у різних історичних і національно-державних умовах, у кожній конкретній країні має свої певні особливості, форми і типи. З метою виокремлення різних груп систем, з'ясування спільного і відмінного між ними, закономірностей переходу від одних типів політичних чи правових систем до інших існує типологія (класифікація) політико-правових систем.

Так, перші спроби типології політичних систем у вигляді розрізнення форм державного правління започаткував ще давньогрецький філософ Платон, який вирізняв монархію, аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію. При цьому він вважав кожную наступну із цих форм гіршою за попередні.

Розширив класифікацію форм державного правління учень Платона Аристотель, який залежно від кількості правителів у державі та мети, яку вони переслідують, запропонував шестичленну систему. При цьому він виокремив три правильні форми правління – монархію, аристократію, політію, тобто коли правління здійснюється на благо всього населення на основі закону і три неправильні форми – тиранію,

олігархію, демократію (охлократію), тобто коли правління здійснюється на благо правлячих груп не на основі закону, а на основі волі.

Значно пізніше, К. Маркс, спираючись на класові пріоритети, виокремив політичні системи рабовласницького, феодального, буржуазного (капіталістичного) і соціалістичного (комуністичного) суспільства. При цьому основним критерієм класифікації політичних систем виступає суспільно-економічна формація, а в її межах – економічний спосіб виробництва, який є домінуючим у конкретному суспільстві.

За типом легітимного політичного панування М. Вебер виокремив такі політичні системи: традиційні, харизматичні та раціонально-легальні. У політичних системах традиційного типу легітимність влади ґрунтується на стійкому переконанні у непорушності традицій і необхідністю підкорення правителям, які здійснюють владу згідно з традиціями. У системах із харизматичним типом політичного панування основою легітимності влади є віра у виняткові особисті риси правителів, що об'єднуються поняттям «харизма». За раціонально-легального типу легітимності влади у політичній системі ґрунтується на переконанні населення країни в тому, що правління здійснюється на законних підставах і у найкращий спосіб.

За характером політичних цінностей, що становить основу правління, Ж. Блондель вирізняє п'ять типів політичних систем: ліберальні демократії; традиційні (збереження наявних соціальних відносин); радикально-авторитарні (комуністичні); авторитарно-консервативні; популістські (властиві країнам третього світу).

Залежно від особливостей політичної культури і характеру взаємодії різних політичних інститутів Г. Алмонд виокремив чотири **типи політичних систем:**

1) англо-американський тип діє у Великобританії, США, Канаді, Австралії та багатьох інших англосовітних країнах. Його характерними рисами є: прагматизм, раціоналізм, а основними цінностями – свобода особистості, індивідуалізм, добробут та безпека. Для цього типу характерна однорідність політичної культури, яка полягає у тому, що більшість членів суспільства поділяють основні цілі і зміст політики держави, висока стабільність, ефективність та оптимально реалізується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, чітко визначено їх функції. Багатоманітність соціальних інтересів представлена у політичній системі незалежними політичними партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, які функціонують на демократичних засадах;

2) континентально-європейський тип притаманний країнам Західної Європи насамперед Італії, Німеччини, Франції. Він

характеризується розмаїттям політичних культур, співіснуванням і взаємодією політичних субкультур із модернізованими інститутами; багатопартійністю, коли політичні партії виступають не лише з різних, а й із протилежних ідеологічних позицій, які знаходять підтримку в суспільстві. Політичні партії мають значний вплив у суспільстві. Все це зумовлює політичну нестабільність у суспільстві, яка може призводити до суттєвих змін політичної системи (наприклад, у 20–30-ті рр. XX ст. в Італії та Німеччині відбулися зміни політичних систем);

3) доіндустріальний (або частково індустріальний) тип існує у багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Він характеризується неоднорідністю політичної культури, тобто є поєднанням різноманітних і нерідко несумісних елементів – західних і східних, традиційних і сучасних цінностей, племінних, національних, расових, релігійних особливостей. Відсутність чіткого поділу владних повноважень призводить до того, що законодавчі функції виконують управлінські структури або армія. У свою чергу законодавчі органи втручаються у судові процеси тощо. Цьому типу властива узурпація влади, панування однієї якоїсь політичної партії, а також обмеження участі населення у політичному житті країни. При цьому широко застосовується насильство. Труднощі комунікації і координації, різко відмінні політичні орієнтації, слабка диверсифікація ролей усіх ланок політичної системи зумовлюють її політичну нестабільність;

4) тоталітарний тип вирізняється надзвичайною централізацією влади і високим ступенем насильства, заідеологізованістю. Він був притаманний фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, а також до початку 90-х рр. XX ст. країнам Східної та Центральної Європи. Ця система характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, здійсненням диктатури однієї політичної партії та забороною діяльності опозиційних партій та організацій, відсутністю реальних прав і свобод громадян, принципу поділу влади, наявністю всеохоплюючого контролю з боку держави над усіма сферами суспільного та особистого життя, нав'язуванням єдиної офіційної державної ідеології, відсутністю вільного волевиявлення та врахуванням інтересів усіх груп і верств населення.

На сьогодні, однією з найпоширеніших у сучасній політичній науці є класифікація політичних систем залежно від типу політичного режиму на демократичні та недемократичні.

Основними типами правових систем є:

1) романо-германський тип діє в країнах континентальної Європи. У його межах виділяють два підтипи або дві правові групи:

1.1. романська, яка побудована на принципах національної правової системи Франції. До цієї групи входять також Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Італія, Португалія та Іспанія;

1.2. германська, яка побудована на принципах національної правової системи Німеччина. До цієї групи також входять Австрія, Швейцарія та ін.;

2) англо-американський тип діє у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та в інших колишніх колоніях Британської імперії. У його межах виділяють два підтипи або дві правові групи:

2.1. англійське загальне право (Великобританія);

2.2. американське право (США);

3) змішаний тип виник на стику романо-германського та англо-американського типів.

У його межах виділяють два підтипи або дві правові групи:

3.1. скандинавська (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія);

3.2. латиноамериканська (Аргентина, Парагвай, Уругвай, Чилі та ін.);

4) релігійний тип об'єднує мусульманське право, індуїстське право, іудейське (єврейське) право;

5) традиційний тип об'єднує далекосхідну (традиційно-ідеологічну) групу (Китай, Японія) та африканську (звичаєво-правову) групу (країни Африки).

Існує ще один тип правової системи – **Соціалістичний тип, який хоча** в цілому і пішов в історію, але і сьогодні є ряд держав (Куба, В'єтнам, КНДР), що зберегли ознаки соціалістичного типу.

Зазначені типи правових систем, незважаючи на відмінності в історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилі практики, дуже часто вирішують ті ж самі проблеми, аж до окремих дрібниць, – однаково.

Виходячи з наданої класифікації Україну можна віднести до східноєвропейської групи романо-германського типу правової системи.

Слід зазначити, що всі наведені типології є умовними. Є також і інші типології політичних і правових систем. Але у світі практично не існує «чистого» типу політичних і правових систем, оскільки всі вони є результатом свідомої діяльності людей, які живуть у певний час і у певному місці.

1.4 Політико-правова система сучасної України

Будь-яка політико-правова система тісно пов'язана із навколишнім середовищем, у якому вона функціонує і розвивається, що зумовлює способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів її здійснення. Сучасна політико-правова система України має перехідний характер від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави. Тобто Україна перебуває на етапі трансформації своєї політико-правової системи.

За роки своєї незалежності Українська держава пройшла складний конституційний процес – від Декларації про Державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), укладення Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України (8 червня 1995 р.) до прийняття 28 червня 1996 року Конституції України – та обрала демократичний тип суспільно-політичного устрою. Тим самим Україна завершила початковий етап перехідного періоду – проголошення незалежності, набуття атрибутів державності – і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів у політичній, правовій та економічній сферах, досягнення високих стандартів у соціальному розвитку.

Україна стала рівноправною учасницею багатьох міжнародних організацій і об'єднань, у тому числі і Ради Європи; нею укладено угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами (ЄС і НАТО); послідовно здійснюється перехід від командної економіки до ринкових відносин у сфері господарської діяльності тощо.

В Україні конституційно закріплено основні принципи демократичної організації політичного життя суспільства – народного суверенітету, представництва, поділу державної влади, багатопартійності та ідеологічної багатоманітності.

Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Йдеться про те, що легітимність влади виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і через вибори контролює їх.

Україна є **парламентсько-президентською** республікою. Державна влада в Україні згідно ст.6 Конституції здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Єдиним загальнонаціональним, представницьким, колегіальним органом законодавчої влади в Україні є однопалатний парламент – Верховна Рада України.

Після проголошення незалежності України в нашій державі було запроваджено посаду Президента, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України; додержання Конституції та законів України; прав і свобод людини і громадянина; представляє державу в міжнародних відносинах; здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України; призначає всеукраїнський референдум; утворює, реорганізує і ліквідує міністерства й інші центральні органи виконавчої влади; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; припиняє повноваження парламенту тощо. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

В Україні склалася єдина система органів виконавчої влади, яку очолює Кабінет Міністрів України, вищий колегіальний орган виконавчої влади. Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють місцеві державні адміністрації, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Одним із найважливіших елементів децентралізації державної влади на рівні територіальних громад є органи місцевого самоврядування, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні жителями територіальної громади питань місцевого значення у межах Конституції та законів України.

Функції місцевого самоврядування аналогічні функціям держави, вони є надзвичайно динамічними і час від часу деякі з них зникають, а відповідно до вимог часу виникають нові.

Особливим видом державної діяльності є правосуддя. Суди є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади.

За роки незалежності в Україні створено численні політичні партії та громадські організації, впроваджено демократичну виборчу систему, яка постійно вдосконалюється. Тобто Україна поступово набуває контурів сучасної, повноцінної, цивілізованої держави.

Проте становлення її політичної системи та інститутів громадянського суспільства відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах.

Діяльність сформованих державних інститутів поки що повільно наповнюються відповідним демократичним змістом. Потребує подальшої збалансованості у роботі вищих органів держави. Не спрацьовує визначений Конституцією України механізм стримування і протидія у діяльності владних структур, які діють неефективно, втратили довіру переважної більшості українських громадян. Не вдається запровадити верховенство закону в усі сфери громадянського життя суспільства. Політична еліта, яка знаходиться у владі, часто буває не здатною вирішувати загальнодержавні проблеми. Політичні партії та громадські організації здебільшого не є виразниками інтересів широких верств населення, а обслуговують вузько групові та персональні інтереси. Засоби масової інформації виступають не стільки посередниками у відносинах між громадянським суспільством і державою, скільки використовуються для маніпулювання масовою свідомістю в інтересах їх власників і певних політичних сил. Не припиняються в країні політичні скандали, що компрометують не тільки вищих посадових осіб, а й державу в цілому.

Отже, зазначене дає підстави для висновку про поки що перехідний тип політико-правової системи України від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної.

Питання, які виносяться на семінарські заняття

1. Сутність та структура політико-правової системи.
2. Типологія політичної та правової систем.
3. Економічні, політичні та соціальні умови становлення політико-правової системи сучасної України.
5. Головні напрями реформування політичної системи в Україні.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Політичні системи: поняття та структура;
- Правова система: поняття та структура;
- Типологія політичної та правової систем;
- Функції права.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: політична система; правова система; політичні інститути, політичні інтереси, політична свідомість, нормативна підсистема, політична свідомість.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттям «політична система» та «правова система»?
2. Охарактеризуйте структуру політичної системи України?
3. Охарактеризуйте структуру правової системи України?
4. Назвіть основні шляхи вдосконалення політико-правової системи України?

Лекція 2. Держава як основний інститут політико-правової системи України

План лекції

- 2.1 Принципи поділу державної влади в Україні.
- Законодавча влада в Україні.
- 2.2 Конституційно-правовий статус Президента України.
- 2.3 Виконавча влада в Україні.
- 2.4 Судова влада в Україні.

2.1 Принципи поділу державної влади в Україні. Законодавча влада в Україні

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їх посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та відповідними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна влада в Україні будує свою організацію і діяльність на підставі двох основоположних принципів, які закріплені в Конституції.

Перший з них стосується організації державної влади, яка згідно ст.6 Конституції України здійснюється на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Як зазначив у середині XVIII ст. французький вчений Шарль Монтеск'є в своїй праці «Про дух законів» основна мета цього поділу полягає в тому, щоб уникнути зосередження влади в одних руках і зловживання нею. Необхідно, щоб різні гілки влади могли взаємно стримувати одна одну.

Відповідно до поділу державної влади визначається і система державних органів: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової влади. Саме ці державні органи є суб'єктами конституційно-правових відносин з приводу організації і здійснення державної влади в Україні.

Другий принцип стосується переважно діяльності даних органів. Згідно зі ст.8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Це означає, по-перше, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. І, по-друге, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, то всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй.

Слід виділити наступні **види органів державної влади України**:

1) за способом формування виділяють виборні (Верховна Рада України, Президент України) та призначені (Кабінет Міністрів України, судді) органи державної влади;

2) за обсягом владних повноважень виділяють всеукраїнські (Верховна Рада України, Президент України) та місцеві (місцеві державні адміністрації) органи державної влади;

3) за характером компетенції виділяють органи державної влади загальної (Кабінет Міністрів України) та спеціальної (міністерства, державні комітети) компетенції;

4) за порядком вирішення питань виділяють одноособові (Президент України) та колегіальні (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) органи державної влади;

5) за принципом поділу влади виділяють законодавчі, виконавчі та судові органи.

Особливе місце в системі органів державної влади посідає Президент України, який згідно Конституції є главою держави і виступає від її імені. Хоча Президент України не належить до жодної з гілок влади, він має суттєвий вплив на формування і функціонування кожної з гілок влади.

У відповідності до принципу розподілу державної влади кожна гілка влади має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, таких як різні строки повноважень Верховної Ради і Президента, різні строки їх виборів, право Верховної Ради на імпічмент і право Президента «на вето», на дострокове припинення повноважень Верховної Ради, участь Президента і Верховної Ради у формуванні органів виконавчої, судової влади та інше.

Розподіл влади вкрай необхідний, бо влада без внутрішніх противаг не може зберегти демократичну форму правління і неминуче еволюціонує до авторитаризму.

Державна влада в Україні реалізується на засадах централізації та децентралізації. Тому розподіл державної влади здійснюється не лише по горизонталі між вищими органами влади, але і по вертикалі між місцевими і центральними органами державної влади. Так, центральні органи влади передають частину владних функцій органам влади на місцях, а ті, в свою чергу, частину своїх повноважень передають центральним органам, яким вони підзвітні і підконтрольні.

Кожна гілка влади має свою владну вертикаль. Так, крім Верховної Ради, як вищого представницького органу влади, існують місцеві ради, представницькі органи влади на місцях. Виконавча влада реалізує

частину своїх повноважень через місцеві районні та обласні адміністрації. Судова влада розподіляє свої повноваження між центральними органами судової влади і місцевими судами.

Такий горизонтальний і вертикальний розподіл державної влади традиційно властивий демократичній моделі держави і забезпечує її оптимальне функціонування.

Законодавча влада в Україні представлена єдиним органом – Верховною Радою України. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено ст.75 Конституції України, Законами України «Про постійні комісії Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року, «Про статус народного депутата України» від 22 березня 2002 року та іншими законодавчими актами.

Конституцією України визначається сутність Верховної Ради як єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить прийняття законів на території України. Ніякого іншого органу законодавчої влади в Україні на сьогодні не існує.

За Конституцією України – Верховна Рада України – парламент однопалатний, що обумовлено унітарним характером нашої держави.

Верховна Рада України формується шляхом виборів. Конституційний склад Верховної Ради – 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 5 років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрямки її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради України є:

1) представницька функція (представляє весь український народ і виступає від його імені);

2) законодавча функція (внесення змін до Конституції України, прийняття законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їх чинності);

3) установча функція (формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування);

4) функція парламентського контролю (контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо).

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція України закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

1) у законодавчій сфері – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;

2) у зовнішньополітичній сфері – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;

3) участь у формуванні органів виконавчої влади. Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;

4) участь у формуванні органів судової влади. Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;

5) здійснення парламентського контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Формою парламентського контролю є також діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

6) усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту).

Верховна Рада України здійснює і інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її видання.

Основною організаційною формою роботи Верховної Ради є сесія, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій Верховної Ради. Засідання проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради.

Як вже зазначалось, однією з найважливіших функцій парламенту є законодавча функція, тобто прийняття, зміна та скасування законів.

Процес створення, зміни і скасування законів називається законодавчим процесом, складається з таких стадій:

1) законодавча ініціатива, тобто внесення офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону до Верховної Ради України. Таке право належить:

- Президенту України;
- народним депутатам України;
- Кабінету Міністрів України;

2) розробка законопроекту, яка може бути доручена парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, міністерствам, колективам вчених – фахівців. Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігаються, і тоді на розгляд Верховної Ради України вносять готовий законопроект;

3) попереднє обговорення законопроекту. Прийнятий до розгляду законопроект обговорюється в комітетах Верховної Ради. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші подають свої результати обговорення законопроекту;

4) обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради (читання законопроекту).

– **При першому читанні** законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співдоповідь ініціаторів внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення законопроекту і його структур (частини, розділи, статті, повноту і послідовність їх викладання);

– **Під час другого читання** (який є основним у розгляді законопроекту) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення;

– **Третє читання** законопроекту (яке є необов'язковим) проводиться лише тоді, коли необхідні редакційні виправлення і узгодження розглянутого законопроекту з іншими законами;

5) прийняття закону (у результаті другого чи третього читання) здійснюється голосуванням. За загальним правилом, закон має одержати схвалення простої більшості членів парламенту (тобто 50 відсотків + 1 голос). Деякі закони мають бути схвалені двома третинами голосів парламентарів (кваліфікована більшість). Прийнятий закон підписується Головою Верховної Ради України;

6) підписання закону Президентом України, який протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення або повертає закон зі своїми зауваженнями і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Таке право Президента називається правом відкладального вето. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під

час повторного розгляду закон знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів;

7) оприлюднення закону. Підписані Президентом України закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються в офіційних друкованих виданнях, якими є «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», «Відомості Президента України», а також газети – «Голос України» і «Урядовий кур'єр». Значення цієї стадії полягає в тому, що не оприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються;

8) набрання законом чинності. Відповідно до ст.94 Конституції України закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

2.2 Конституційно-правовий статус Президента України

Конституційно-правовий статус Президента України виник і дістав своє нормативно-правове закріплення після проголошення незалежності України.

Конституція України визначає, що Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Глава держави – це посадова особа, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній і зовнішній політиці.

Як глава держави Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент України не належить до жодної із закріплених Конституцією гілок влади, що цілком узгоджується з принципами розподілу державної влади. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народом на урочистому засіданні

Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується правом недоторканності на весь час виконання своїх повноважень.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо Президент України не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Повноваження Президента України припиняється достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежується. Він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Найважливіші повноваження Президента визначені Конституцією та Законами України «Про Президента України», «Про міжнародні договори України», «Про оборону України», «Про громадянство України» та ін. і до яких належать:

1) у сфері забезпечення державного суверенітету України. Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни і приймає рішення про використання Збройних Сил в разі збройної агресії проти України;

2) у сфері зовнішньої політики. Президент України представляє державу в міжнародних відносинах. Конкретний прояв цієї функції – керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів, укладання міжнародних договорів, вирішення питання про визнання іноземних держав, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях, прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав;

3) у сфері внутрішньої політики. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін до Конституції, утворює, реорганізує і ліквідує міністерства й інші центральні органи виконавчої влади; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право

вето щодо прийняття Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України;

В Україні він щодо формування складу органів державної влади. Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України; призначає третину складу Конституційного Суду, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;

5) у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина. Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування;

б) крім того, Президент України також має низку повноважень, що традиційно належать до прерогатив глави держави, а саме: присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними.

Президент України здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією та законами України, але при цьому він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплюються підписом Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за підготовку акта та його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Голову Верховної Ради України. Але при цьому він не може здійснювати повноваження Президента України передбачені пунктами: 2, 6–8, 10–13, 22, 24, 25, 27, 28 ст.106 Конституції України.

Таким чином, можна зазначити, що посада Президента України є новацією у суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією України, реалізація повноважень Президента передбачає координацію і співдію з іншими гілками державної влади.

2.3 Виконавча влада в Україні

Виконавча влада – це система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Місце виконавчої влади в системі єдиної державної влади визначається перш за все метою її діяльності – забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Мета у свою чергу вимагає чіткого визначення суті виконавчих та розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігається з функціями інших гілок влади.

Виконавча функція характеризується тим, що органи виконавчої влади безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади і Президента України.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади, указів та розпоряджень Президента України органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські нормативно-правові акти, дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні, які здійснюють ці функції, є:

- 1) органи загальної компетенції – вищі органи в системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції – центральні органи державної виконавчої влади;
- 3) місцеві органи державної виконавчої влади.

У своїй сукупності ці суб'єкти утворюють єдину систему органів виконавчої влади. Очолює систему органів виконавчої влади **Кабінет Міністрів України** – вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та актами Президента України. Організація, повноваження, функції і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови та розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**. До цієї системи входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);

3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, фонд держмайна, Управління державної охорони, СБУ тощо).

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їх завдання та функції встановлюються положенням, в якому передбачається відповідальність керівників цих органів перед Президентом України і Верховною Радою України за результати своєї діяльності.

Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними наказів, інструкцій та інших нормативно правових актів, які підлягають державній реєстрації у Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це державні органи виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року та іншими законами. У своїй діяльності вони керуються також актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України.

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій та визначають їх структуру.

Повноваження голови місцевої державної адміністрації припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення Конституції і законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання до іншої країни;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених Законом України «Про місцеві державні адміністрації» та законодавством про державну службу;
- 7) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням;
- 9) у разі смерті.

2.4 Судова влада в Україні

Одне з центральних місць серед функцій держави займає охорона прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення неухильного дотримання законності та громадського порядку, боротьба зі злочинами та іншими правопорушеннями.

Провідне місце серед названих функцій держави займає правосуддя.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі.

Правосуддя здійснюється на підставі Конституції України і регламентується законодавством про судоустрій, цивільне, господарське та кримінальне судочинство. **Правосуддя – це виключно судова діяльність.** Суди, згідно зі ст.6 Конституції України, є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Судова діяльність поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судову владу України складають Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції, до яких входять:

- 1) місцеві суди;
- 2) обласні апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Статус Конституційного Суду України, тобто порядок його формування, функціонування і компетенції визначається ст. ст.147–153 Конституції та Законом України «Про Конституційний Суд України».

Головним завданням Конституційного Суду є гарантування забезпечення верховенства Конституції, як Основного Закону держави на всій території України.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні він не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних прав, не є апеляційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд приймає рішення та дає висновки з таких питань:

- 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів чи тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на обов'язковість;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади у порядку імпичменту, визначених ст. ст.111 і 151 Конституції України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд має повноваження не лише визнавати неконституційними закони і правові акти, але й анулювати їх, припиняти своїм рішенням їх дію. Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів, при цьому судді не мають права утримуватися від голосування.

Рішення та висновки Конституційного Суду України стосовно зазначених питань є обов'язковими до виконання на всій території України, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені.

До повноважень Конституційного Суду не належать питання законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Правосуддя характеризується рядом ознак, що відрізняють діяльність суду від правоохоронної діяльності.

По-перше, воно здійснюється шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних справ стосовно спорів захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави; розгляду у судових засіданнях кримінальних справ і вжиття встановлених законом заходів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або виправдовування невинних; вирішення господарських спорів, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

По-друге, розгляд і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ ґрунтується на конституційних засадах.

По-третє, правосуддя здійснюється відповідно до чинного законодавства України, на основі кодифікованих актів (Цивільно-процесуального кодексу, Кримінально-процесуального кодексу, Господарсько-процесуального кодексу), які докладно регламентують порядок, процесуальну форму судового розгляду і рішень, які виносить суд.

По-четверте, судові рішення ухвалюються судами іменем України. Вони обов'язкові до виконання на всій території України. Ці рішення є ніби законом у кожній конкретній справі.

Таким чином, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

В Україні правосуддя базується на відповідних принципах, до яких слід віднести:

1) здійснення правосуддя виключно судами. Цей принцип закріплений у ст.124 Конституції України і передбачає, що правосуддя в Україні здійснюється винятково судами і делегування функцій судів або привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Не допускається також створення надзвичайних та особливих судів. (ч.5 ст.125 Конституції України);

2) незалежність судів і підкорення їх лише закону. Цей принцип закріплений у ст. ст.126, 129 Конституції України і передбачає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи.

Суддя має бути незалежним як від правової позиції прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, так і від представників державної влади, юридичних чи фізичних осіб.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів будь-яким чином, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово чи іншим способом з метою завдати шкоди їх авторитету чи вплинути на неупередженість суду забороняється і передбачає визначену законом відповідальність.

Принцип незалежності суддів має кілька значень:

по-перше, незалежність їх від впливу і думки різних органів державної влади і управління, посадових і службових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, окремих громадян. Тобто незалежність від впливу так званого правосуддя на замовлення;

по-друге, незалежність від висновків органів попереднього розслідування і прокуратури, а також від висновків і думки учасників судового засідання;

по-третє, незалежність їх від судів вищого рівня і незалежність у складі самого суду, зокрема членів суду від голови суду.

Основними гарантіями незалежності суддів від стороннього впливу при здійсненні ними своєї діяльності є:

- особливий порядок їх призначення, обрання, притягнення до відповідальності і звільнення;
- їх незмінюваність і недоторканність;
- суворая юридична процедура здійснення правосуддя;
- таємниця нарадчої кімнати при винесенні рішень;
- відповідальність за неповагу до суду чи судді або втручання у вирішення конкретних справ;
- створення необхідних умов для діяльності судів;
- належне матеріальне і соціальне забезпечення суддів;
- функціонування органів суддівського самоврядування;
- визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також інші засоби їх правового захисту;

3) державна мова судочинства. Згідно зі ст.10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова. Але, незважаючи на це, судочинство проводиться українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості. У випадках, коли громадяни іншої національності, які становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів, не володіють у належному обсязі державною мовою або коли в їх межах компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, вони мають право користуватися

рідною мовою та послугами перекладача у судовому процесі. Обмеження права особи на користування рідною мовою, необґрунтована відмова в запрошенні перекладача є істотним порушенням процесуального закону, що веде до скасування судового рішення в цивільній справі чи вироку в кримінальній справі.

4) принцип законності. Принцип законності віднесений ст.129 Конституції України до одного з основних принципів здійснення правосуддя в Україні.

Суть принципу законності полягає у тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснюється у визначеній законом процесуальній формі.

Принцип законності поширює свою дію на всіх суб'єктів судового процесу: суддю, прокурора, підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, їхніх представників і інших осіб, що беруть участь у судовому засіданні.

Реалізація принципу законності забезпечується такими гарантіями:

- можливістю перегляду судових постанов (у апеляційному порядку і за нововиявленими обставинами);
- встановленням відповідальності за неповагу до суду;

5) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Цей принцип закріплений у ст.129 Конституції. Правосуддя в Україні здійснюється на принципах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, віросповідання, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівність перед законом – це однакове застосування положень, закріплених у чинному законодавстві, до всіх громадян, усім суб'єктам правовідносин гарантується доступність судового захисту їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Поняття рівності перед судом не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами й обов'язками. Закони, застосовувані судом, дають рівні права і покладають на громадян рівні обов'язки з урахуванням їх процесуального становища. Ніхто не може бути звільнений від обов'язку дотримуватись закону;

6) забезпечення доведеності вини. Цей принцип закріплений у ст. ст.62, 129 Конституції України, юридичний зміст якого становлять такі положення:

– ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч.2 ст.62 Конституції);

– обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (ч.3 ст.62 Конституції);

– всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ч.3 ст.62 Конституції);

– висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях (ч.3 ст.62 Конституції);

– з обвинуваченням не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч.4 ст.62 Конституції);

7) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Цей принцип полягає у тому, що в судовому засіданні ведуть між собою процесуальний спір дві сторони: в кримінальному судочинстві – сторона обвинувачення і сторона захисту, в цивільному судочинстві – позивач і відповідач. При цьому кожна із сторін відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом.

Змагальність забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

8) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором. Цей принцип закріплений у п.5 ч.3 ст.129 Конституції України. Прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного. Підтримуючи обвинувачення, прокурор зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи;

9) забезпечення обвинуваченому права на захист. Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа може особисто захищатися від обвинувачення у вчиненні злочину. Разом з тим Конституцією України гарантовано, що кожен має право на правову допомогу, тобто можливість фізичних осіб одержати юридичні послуги. У випадках, передбачених чинним законодавством, така допомога надається безкоштовно.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суддю до першого допиту обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах діє адвокатура (ст.59 Конституції). У випадках, передбачених законом, правову допомогу можуть надавати і інші особи, які мають вищу юридичну освіту. Держава визначає коло суб'єктів, які можуть надавати правову допомогу та їх повноваження;

10) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Цей принцип проголошений у ст.129 Конституції України і передбачає відкритість судової процедури, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду, а також таємниці усиновлення.

Рішення і вирок суду у всіх випадках проголошуються публічно, крім рішень про усиновлення. Їх зміст може бути доведено до відома населення засобами масової інформації. Необґрунтоване обмеження гласності судочинства може служити підставою до скасування вироку вищестоящим судом, оскільки це являє собою істотне порушення процесуального закону. При розгляді справ хід судового процесу повинен фіксуватися технічними засобами;

11) забезпечення апеляційного оскарження рішення суду. Цей принцип закріплений у п.8 ч.3 ст.129 Конституції України і має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, зміцнення законності і правопорядку, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії в державі.

12) обов'язковість рішень суду. Судове рішення – це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалюється судами іменем України. Ст.124 Конституції України встановлює, що вирок, рішення, ухвала і постанова суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян, фізичними і юридичними особами на всій території України.

Держава забезпечує силою примусу виконання вимог суду і його рішень. Для виконання таких функцій у механізмі держави є спеціальні органи і посадові особи, до обов'язків яких входить виконання судових рішень. Крім того, за невиконання судових рішень передбачена законом відповідальність.

Судді та залучені для здійснення правосуддя представники народу (народні засідателі і присяжні) є носіями судової влади в Україні, які реально здійснюють правосуддя.

Судді є посадовими особами судової влади, які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний один від одного, від суддів вищого рівня та від будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності він зобов'язаний керуватися тільки законом. Через це, з одного боку, до суддів застосовують деякі обмеження. Згідно ст.127 Конституції України **суддя не має права:**

- 1) належати до політичних партій та профспілок;
- 2) брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- 3) мати представницький мандат;
- 4) обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- 5) виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

З іншого боку, незалежність суддів забезпечується за допомогою **правових гарантій** їхньої діяльності, до числа яких згідно ст.126 Конституції України належать:

1) недоторканість суддів. Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувачуваного вироку судом;

2) відповідальність за неповагу до суду чи судді;

3) забезпечення особистої безпеки суддів і членів їх сімей. Погроза або насильство щодо суддів, посягання на його життя карається як злочин;

4) незмінюваність суддів. Судді обіймають посаду безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та судів, які призначаються на посаду судді вперше.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснює Президент України. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково. Судді звільняються з посади органом, що його обрав або призначив на підставі вимог ст.126 Конституції України.

Питання, які виносяться на семінарське заняття

1. Принципи поділу державної влади в Україні.
2. Система стримувань та противаг.
3. Вищі органи сучасної держави (глава держави, парламент, уряд).
4. Порядок формування та функціонування вищих органів державної влади України.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Принципи поділу державної влади в Україні.
- Основні функції та повноваження Верховної Ради України.
- Законодавчий процес в Україні: поняття та стадії.
- Конституційно-правовий статус Президента України.
- Основні повноваження Президента України.
- Виконавча влада в Україні: поняття, функції, суб'єкти.
- Судова влада в Україні: поняття та структура.
- Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.
- Принципи правосуддя в Україні.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: державна влада; глава держави; виконавча влада; місцеві державні адміністрації; правосуддя; парламент; уряд.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть гілки державної влади в Україні?
2. Назвіть основні принципи поділу державної влади в Україні?
3. Охарактеризуйте повноваження Президента України?
4. Охарактеризуйте основні функції Верховної Ради України?
5. Назвіть функції виконавчої влади в Україні?

Лекція 3. Місцеве самоврядування як елемент політико-правової системи України

План лекції

- 3.1 Поняття та принципи місцевого самоврядування.
- 3.2 Система місцевого самоврядування в Україні.
- 3.3 Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування.
- 3.4 Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії.

3.1 Поняття та принципи місцевого самоврядування

У системі демократичного правління значна роль належить місцевому самоврядуванню. Воно є тією сферою публічної діяльності, у якій може взяти участь кожний громадянин. Провідним принципом самоврядування є організаційне і функціональне відокремлення його органів від структури державної влади: взаємовідносини між ними регулюються лише законом. У цьому сенсі воно є проміжною ланкою, важливим каналом взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством.

У науковий обіг поняття «місцеве самоврядування» було введено у середині XIX ст. німецьким ученим Р. Гнейстом для позначення такого управління на місцях, при якому територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно, у межах законів, вирішувати місцеві справи. При цьому діяльність громад залишалася вільною від втручання представників органів державної влади.

Загальне визначення поняття «місцеве самоврядування», що фактично стало універсальним і прийняте всіма демократичними державами, надано в ч.1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була схвалена Радою Європи 15 жовтня 1985 р. і ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 р., що ввійшла таким чином, до складу національного законодавства України.

Місцеве самоврядування, за визначенням Європейської хартії місцевого самоврядування (ст. 3), є правом і реальною здатністю органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення. Згідно з Європейською хартією, це право здійснюється як виборними та виконавчими органами, так і безпосередньо територіальною громадою шляхом використання різних форм прямої демократії.

Відповідно до Конституції України, **місцеве самоврядування** є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста –

самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Це положення, яке закріплено в ч. 1 ст. 140 Конституції України корелюється з її ст.7, яка встановлює, що в Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. дає таке визначення: «**Місцеве самоврядування в Україні** – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ст. 2). Таке визначення є більш деталізованим порівняно з поняттям, яке закріплено в Конституції України.

Місцеве самоврядування функціонує на основі відповідних загальних принципів. Вони є не тільки основоположними засадами, ідеями, що лежать в основі організації і діяльності місцевого самоврядування і його органів. Але вони звернені й до органів державної влади, які не мають права порушувати ці принципи. Місцеве самоврядування як інститут публічної влади виникає, формується і реалізує свої функції «в системі координат» усіх існуючих владних відносин в Україні.

Загальні принципи організації місцевого самоврядування в Україні – це закріплені в Конституції України і Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» засади, що визначають демократичну організацію місцевого самоврядування як інституту публічної влади, дотримання яких є обов'язковим для органів державної влади, населення, інших суб'єктів права.

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцеве самоврядування в нашій державі здійснюється на принципах:

1) **народовладдя**. Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;

2) **законності**. Територіальні громади та їх органи зобов'язані діяти у строгій відповідності з чинним законодавством України й у межах своїх повноважень;

3) **гласності**. Діяльність органів місцевого самоврядування має висвітлюватися засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;

4) **колегіальності**. Органи місцевого самоврядування є колегіальними, прийняті ними рішення мають колективний характер;

5) **поєднання місцевих і державних інтересів**. Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через

це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве самоврядування має діяти з врахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;

6) виборності. Всі органи місцевого самоврядування обираються громадянами відповідно до демократичних засад виборчого права України;

7) правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності. Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право приймати статути територіальної громади, видавати загальнообов'язкові правові акти. Вони мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;

8) підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб. Представницькі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;

9) державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування. Держава підтримує місцеве самоврядування шляхом передачі йому майна, фінансування програм соціально – економічного і культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;

10) судового захисту прав місцевого самоврядування. Порушення прав територіальної громади, її органів є підставою для судового розгляду.

Ці загальні принципи утворюють «правовий каркас» демократичної концепції місцевого самоврядування, яка базується на забезпеченні рівного права громадян на місцеве самоврядування. У своїй сукупності зазначені принципи відображають сутність місцевого самоврядування як своєрідної форми організації публічної влади.

Крім визначених у ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» принципів, існують і інші принципи, на яких базується місцеве самоврядування. До таких відносять: конституційно-правове визнання місцевого самоврядування як особливої форми публічної влади (статті 5, 7 Конституції України); гарантованість державою права громадян на місцеве самоврядування; врахування думки населення при визначенні і зміні меж адміністративно-територіальних утворень; поєднання представницької демократії з формами прямого волевиявлення громадян (місцевий референдум, збори, сходи); стабільність статусу місцевого самоврядування як складової засад конституційного ладу України тощо. Принципи місцевого самоврядування, що знайшли своє закріплення в конституційному законодавстві України, відповідають міжнародним стандартам, зокрема, Європейській хартії місцевого самоврядування.

Отже, місцеве самоврядування – це одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Місцеве самоврядування – це різновид політичної, а не державної влади.

3.2 Система місцевого самоврядування в Україні

Система місцевого самоврядування в Україні будується насамперед відповідно до адміністративно-територіального поділу, яке належить до компетенції центральної влади.

До системи місцевого самоврядування відповідно до ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» входять:

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватись районні в місті ради.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.

Територіальна громада – це об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізуються права громадян на участь в управлінні громадськими справами. **Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є:**

- 1) місцевий референдум, рішення якого є обов'язковими до виконання на відповідній території;
- 2) загальні збори громадян за місцем проживання, рішення яких можуть враховуватися органами місцевого самоврядування в їх діяльності;
- 3) право місцевої ініціативи, тобто право ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування.
- 4) громадські слухання, тобто заслуховування територіальними громадами депутатів відповідних рад та посадових осіб місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на

рік і пропозиції, які вносяться за результатами цих слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Важливою ланкою системи місцевого самоврядування є **сільські, селищні, міські ради**. До їх складу входять депутати, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Місцеві ради реалізують свої функції і повноваження в межах відповідних організаційно-правих форм роботи.

Сесія є основною організаційною формою роботи сільських, селищних, міських, районних, обласних, районних у місті, а також міст Києва та Севастополя рад. Сесія – це сукупність пленарних засідань ради, а також засідань її постійних комісій. Згідно зі ст. 46 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», перша сесія новообраної сільської, селищної, міської, районної в місті ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією не пізніше як через місяць після обрання ради у правомочному складі. Відкриває і веде сесію голова цієї виборчої комісії. Першу сесію районної, обласної рад скликає і веде голова відповідної територіальної виборчої комісії. Друга і наступні сесії сільської, селищної, міської рад скликаються сільським, селищним, міським головою; районної в місті, районної, обласної – головою відповідної ради. Як правило, на другій сесії затверджується регламент місцевої ради.

Сесія ради скликається в міру необхідності, але не рідше одного разу на квартал. Сесії проводяться гласно. У разі необхідності рада може прийняти рішення про проведення закритого пленарного засідання. Рада в межах своїх повноважень на сесії приймає нормативні та інші акти у формі рішень. Рішення ради приймається відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням. Рішення місцевої ради нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено пізніший строк введення їх у дію.

Постійні комісії. Для вивчення попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради, її виконавчого комітету рада створює постійні комісії. Постійні комісії обираються радою з числа депутатів ради на термін її повноважень у складі голови і членів комісії. Перелік, функціональна спрямованість і порядок організації роботи постійних комісій визначаються відповідною радою (в регламенті ради та положенням про постійні комісії, що затверджується радою). До складу постійних комісій не можуть бути обрані відповідно сільський, селищний, міський голова, секретар сільської, селищної, міської ради, голова районної в

місті (у разі її створення), районної, обласної ради, їх заступники. Перелік, функціональна спрямованість і порядок організації роботи постійних комісій визначається ст.47 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», регламентом відповідної ради і положенням про ці комісії. Кількісний склад кожної постійної комісії встановлюється радою залежно від кількісного складу відповідної ради.

Комісії як допоміжні органи рад покликані виконувати підготовчу й контрольну функції. Постійні комісії за дорученням ради або за власною ініціативою попередньо розглядають проекти програм соціально-економічного і культурного розвитку, місцевого бюджету, звіти про виконання програм і бюджету, вивчають і готують питання про стан та розвиток відповідних галузей господарського і соціально-культурного будівництва, інші питання, які вносять на розгляд ради, розробляють проекти рішень ради та готують висновки з цих питань, виступають на сесіях ради з доповідями і співповідями. Вони також попередньо розглядають кандидатури осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або погодження відповідною радою, готують висновки з цих питань. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Про результати розгляду і вжиті заходи має бути повідомлено комісіям у встановлений ними термін.

Правова природа обласних та районних рад є зовсім іншою, ніж у сільських, селищних, міських. Вони не є представницькими органами обласних та районних громад. Конституція України не визнає наявності таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкти місцевого самоврядування. Обласні, районні ради конституйовані як органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, зокрема, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Конституція України (ст. 143) до відання обласних, районних рад відносить: а) затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контроль за їх виконанням; б) затвердження районних і обласних бюджетів, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, і контроль за їх виконанням; в) вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Очолує обласну, районну раду її голова, який обирається відповідною радою з-поміж її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. Повноваження голови ради можуть бути припинені радою достроково, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Голова ради працює в раді на постійній основі.

Елементом системи місцевого самоврядування є **виконавчі органи сільських, селищних і міських рад**, тобто виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Обласні та районні ради не створюють виконавчих органів.

Складовою місцевого самоврядування є **сільський, селищний, міський голова**, який є головною посадовою особою територіальної громади. Він обирається виборцями на 5 років, здійснює свої повноваження на постійній основі, а також головує на засіданнях рад і очолює виконавчий комітет цих рад.

Він здійснює такі функції, які між собою взаємопов'язані, а саме:

1) представляє територіальну громаду у відносинах з іншими територіальними громадами, органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями; 2) головує на пленарних засіданнях відповідної ради; 3) очолює виконавчий комітет відповідної ради.

Відповідно до чинного законодавства України сільський, селищний, міський голова: забезпечує здійснення в межах наданих законом повноважень органів виконавчої влади на відповідній території, додержання Конституції та законів України, виконання актів Президента України та відповідних органів виконавчої влади; організовує в межах, визначених законом, роботу відповідної ради та її виконавчого комітету; вносить на розгляд ради пропозицію щодо кандидатури на посаду секретаря ради; вносить на розгляд ради пропозиції про кількісний і персональний склад виконавчого комітету відповідної ради; вносить на розгляд ради пропозиції щодо структури і штатів виконавчих органів ради, апарату ради та її виконавчого комітету; здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету; скликає сесії рад, вносить пропозиції та формує порядок денний сесій ради й головує на пленарних засіданнях ради; забезпечує підготовку на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку, цільових програм з інших питань самоврядування, місцевого бюджету та звіту про його виконання, рішень ради з інших питань, що належать до її відання; оприлюднює затверджені радою програми, бюджет та звіти про їх виконання; призначає на посади та звільняє з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та інших орга-

нізацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад; скликає загальні збори громадян за місцем проживання; забезпечує виконання рішень місцевого референдуму, відповідної ради, її виконавчого комітету; є розпорядником бюджетних, позабюджетних цільових (у тому числі валютних) коштів тощо.

У межах своїх повноважень сільський, селищний, міський голова видає розпорядження.

До системи місцевого самоврядування також належать **органи самоорганізації населення**. Їхній статус визначається Конституцією і Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року. З ініціативи жителів можуть створюватися такі органи самоорганізації населення:

- 1) сільські та селищні комітети;
- 2) вуличні та квартальні комітети;
- 3) комітети мікрорайонів;
- 4) будинкові комітети;
- 5) комітети районів у містах.

3.3 Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування

Матеріальну та фінансову основу місцевого самоврядування становлять комунальна власність, місцеві фінанси, майно, що перебувають у державній власності й передані в управління органам місцевого самоврядування, а також інша власність, яка має задовольняти потреби населення територіальної громади.

Конституція України (ст. 142) до матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування відносить рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних, обласних рад.

Провідне місце у структурі матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування посідає **комунальна власність**, яка згідно Конституції України визначається як самостійна форма власності, суб'єктом якої є територіальні громади села (кількох сіл у разі добровільного об'єднання в сільську громаду їх жителів), селища, міста, району в місті. У ч. 2 ст. 142 Конституції України встановлено, що «територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності». У ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» дається наступне визначення: «Право комунальної власності – право територіальної громади володіти, доцільно, економічно, ефективно користуватися і

розпоряджатися на свій розсуд і у своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування».

Відповідно до ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», до складу комунальної власності входить нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, місцеві енергетичні системи, громадський транспорт, системи зв'язку та інформації, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування, майно, передане в комунальну власність іншими суб'єктами власності на будь-яке інше майно, рухомі та нерухомі об'єкти, які на праві власності належать територіальним громадам, а також кошти, отримані від відчуження об'єктів права комунальної власності. Конституційне закріплення права власності територіальних громад на матеріальні і фінансові є запорукою розвитку і гарантією реального забезпечення їх права самостійно, в межах Конституції і законів України, реалізовувати інтереси населення відповідних територій.

Згідно ч. 3 ст. 142 Конституції України держава бере участь у формуванні бюджетів місцевого самоврядування, фінансово його підтримує. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли в результаті рішень органів державної влади, компенсуються державою. Це конституційне положення повною мірою відповідає Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, які передбачають вагомі гарантії фінансової та матеріальної самостійності органів місцевого самоврядування при здійсненні своїх повноважень.

Місцевий бюджет має дохідну та видаткову частини. Доходи місцевих бюджетів мають бути достатніми для ефективного здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування.

Критерієм для визначення мінімальних розмірів місцевих бюджетів є нормативи бюджетної забезпеченості на одного жителя з урахуванням економічного, соціального, природного та екологічного розвитку відповідних територій, виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб, установлених законом. У ст. 63 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок власних, визначених законом джерел та закріплених у встановленому порядку загальнодержавних податків, зборів та інших загальнодержавних платежів. Законом передбачено право органів місцевого самоврядування мати позабюджетні цільові (в тому числі валютні)

кошти. Ці органи можуть у межах, визначених законодавством, створювати комунальні банки та інші фінансово-кредитні установи. Вони мають право також встановлювати місцеві податки і збори.

Фінансова допомога місцевому самоврядуванню з боку держави може здійснюватися у формі дотації або субвенції.

Дотації – це кошти, які передаються до місцевого бюджету з державного бюджету в разі, коли коштів, що надходять із власних джерел, і закріплених доходів недостатньо для формування мінімального розміру місцевого бюджету.

Використання дотацій не має цільового призначення, вони виділяються державою на безвідплатній та безповоротній основі.

Субвенції – це кошти, які виділяються з державного бюджету на певний термін для фінансування конкретних програм з метою соціально-економічного вирівнювання відповідних територій.

Визначено, що кошти державного бюджету, які передаються у вигляді дотацій, субвенцій, розподіляються обласними радами між районними бюджетами, міст обласного значення в розмірах, необхідних для формування дохідних частин, не нижче мінімальних розмірів місцевих бюджетів, визначених законом, а також використовуються для фінансування з обласного бюджету спільних проектів територіальних громад. Кошти обласного бюджету, передані державою у вигляді дотацій, субвенцій, зараховуються до районних бюджетів і розподіляються районними радами між місцевими бюджетами.

Сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх утворення) ради та їх виконавчі органи самостійно розпоряджаються коштами відповідних місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання.

У ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначені права органів місцевого самоврядування щодо здійснення права власності, зокрема, об'єктів комунальної власності. Ці органи володіють, користуються та розпоряджаються об'єктами права комунальної власності, в тому числі виконують всі майнові операції, можуть передавати об'єкти комунальної власності в постійне або тимчасове користування юридичним і фізичним особам, здавати їх в оренду, продавати і купувати. Закон чітко визначає обов'язкову умову, згідно з якою майнові операції, які здійснюються органами місцевого самоврядування з об'єктами права комунальної власності, не повинні ослаблювати економічну основу місцевого самоврядування, зменшувати обсяг та погіршувати умови надання послуг населенню.

Конституцією України передбачено судовий захист прав органів місцевого самоврядування, зокрема їх майнових прав. Крім того, у п. 8 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» конкретно

встановлено, що право комунальної власності територіальної громади захищається законом на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів. Об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені в територіальних громадах і передані іншим суб'єктам права власності без згоди територіальної громади або рішення ради чи уповноваженого нею органу, за винятком випадків, передбачених законом.

Місцевий бюджет. Фінансові ресурси територіальної громади за своєю структурою включають: кошти місцевого бюджету; позабюджетні кошти місцевого самоврядування; кошти комунальних підприємств.

Органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у місті (у разі їх утворення) самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні бюджети згідно з чинним законодавством України. Районні та обласні ради затверджують районні та обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами. Самостійність місцевих бюджетів гарантується власними та закріпленими за ними на стабільній основі законом загальнодержавними доходами, а також правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів. Закон забороняє втручання державних органів у процес складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів, за винятком випадків, прямо передбачених у законодавстві. Це є суттєвою гарантією здійснення органами місцевого самоврядування повноважень у бюджетній і фінансовій сферах.

3.4 Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії

Визначаючи роль місцевого самоврядування в політико-правовій системі України, яка включає державні та громадські інститути, слід наголосити, що особливістю місцевого самоврядування є його державно-громадський характер. Незважаючи на те, що, відповідно до Конституції України, органи місцевого самоврядування організаційно відособлені і не входять до системи органів державної влади, місцеве самоврядування усе ж таки має деякі ознаки інституту державної влади. Його організаційна відособленість дає підстави говорити про визначену автономію місцевого самоврядування в системі органів влади, а не про його виключення зі структури держави, що побічно підтверджується й існуванням терміна «місцева автономія». Положення Європейської хартії місцевого самоврядування також підтверджують виконання органами місцевого самоврядування значної частини державних завдань.

До основних ознак місцевого самоврядування як державного інституту можна віднести:

1) право ухвалення нормативно-правових актів, обов'язкових для виконання всіма розташованими на території місцевого самоврядування підприємствами, установами, організаціями і громадянами. Відмінність актів органів місцевого самоврядування від актів органів державної влади полягає в обмеженості території, на якій вони чинні;

2) законодавчо встановлену відповідальність за невиконання або неналежне виконання нормативно-правових актів місцевого самоврядування;

3) право створювати місцеві органи в системі місцевого самоврядування, що мають право використовувати примус щодо виконання і актів місцевого самоврядування.

З іншого боку, місцеве самоврядування, як одна з форм самоорганізації громадян має ознаки суспільного (громадського) інституту, найважливішими з яких є такі:

1) структура органів місцевого самоврядування та поділ повноважень між ними визначаються населенням і не встановлюються чинним законодавством;

2) питання, що віднесені до компетенції місцевого самоврядування, можуть вирішуватися місцевими референдумами і зборами громадян, причому в окремих випадках представницькі органи місцевого самоврядування взагалі можуть не утворюватися, а їхні повноваження будуть здійснюватися зборами;

3) населення територіальної громади має право на правотворчу ініціативу;

4) одним з елементів системи місцевого самоврядування є територіальне громадське самоврядування – самоорганізація громадян за місцем їхнього проживання на території населеного пункту для самостійного і під свою відповідальність здійснення власних ініціатив у питаннях місцевого значення;

5) населення має право брати участь у здійсненні місцевого самоврядування в будь-яких формах, що не суперечать Конституції та законам України.

Прикладом можуть бути комітети (комісії), які можуть утворюватися для вирішення окремих питань місцевого значення і включати посадових осіб місцевої адміністрації, депутатів представницького органу місцевого самоврядування, представників підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, окремих громадян. Такі комітети наділяються органами місцевого самоврядування певними повноваженнями та правом розпоряджатися частиною бюджетних коштів і комунальної власності.

Окремо слід визначити специфічне співвідношення владних і господарських завдань у діяльності органів місцевого самоврядування. У переліку питань місцевого значення важливе місце займають саме господарські проблеми, розв'язання яких потребує самостійної діяльності органів місцевого самоврядування. Територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування мають право виступати в господарських відносинах на рівних засадах із громадянами та юридичними особами. Співвідношення владних і господарських функцій місцевого самоврядування істотно відрізняється від аналогічного співвідношення функцій державної влади. Це пов'язано з тим, що основним завданням місцевого самоврядування є задоволення життєвих потреб населення.

Таким чином, місцеве самоврядування має характеристики трьох різнорідних суб'єктів: суб'єкта влади, суб'єкта громадянського суспільства, суб'єкта господарської діяльності.

Виокремлення органів місцевого самоврядування із системи органів державної влади (автономізація влади місцевого рівня), спрямування його зусиль на задоволення життєвих потреб населення, соціальна спрямованість його діяльності дають змогу максимально усунути його від участі в політичних конфліктах і забезпечити можливість створювати (незалежно від політичної ситуації в перехідному суспільстві) упорядковане життя членів громади, розв'язувати економічні проблеми за рахунок використання місцевих ресурсів.

Для підтримки власної автономності, тобто визначеного обсягу владних повноважень і необхідних для їх виконання ресурсів, органи місцевого самоврядування зацікавлені в динамічній рівновазі різноманітних рівнів державної влади. Тому, незважаючи на внутрішню «аполітичність», місцеве самоврядування можна розглядати як елемент системи стримувань і противаг, як засіб і водночас наслідок децентралізації влади.

Реалізація місцевого самоврядування в Україні забезпечується системою гарантій, під якими розуміють економічні, політичні та правові умови і засоби повної і ефективної реалізації територіальними громадами, органами місцевого самоврядування завдань та функцій місцевого самоврядування. Найважливіші правові гарантії місцевого самоврядування отримали закріплення в Конституції України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Чинне законодавство України приділяє суттєву увагу гарантіям організаційної самостійності місцевого самоврядування. До **організаційних гарантій** належить:

1) положення Конституції України про те, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиної системи органів державної влади

(ст. 5), а служба в органах місцевого самоврядування є самостійним видом публічної служби (ст. 38);

2) віднесення питань обрання органів місцевого самоврядування, обрання чи призначення їх посадових осіб до повноважень місцевого самоврядування;

3) встановлена ст.71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» заборона органам виконавчої влади та їх посадовим особам втручатися в законну діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а також вирішувати питання, віднесені Конституцією та законами України до повноважень органів та посадових осіб місцевого самоврядування, крім випадків виконання делегованих їм радами повноважень, та в інших випадках, передбачених законом;

4) закріплена ст. 21 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» заборона обмежувати права територіальних громад на місцеве самоврядування за винятком умов воєнного чи надзвичайного стану;

5) встановлене п. 1 ст. 73 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» положення, що акти ради, сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради, прийняті в межах наданих їм повноважень, є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території.

Принципове значення має положення ст. 7 Конституції України, що місцеве самоврядування не тільки визнається, а й гарантується державою.

Фінансово-економічні гарантії самостійності місцевого самоврядування полягають у:

1) встановленні ст. 142 Конституції України матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування, а також положення ст. 13 Конституції України щодо захисту законом права комунальної власності на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів;

2) закріпленні на конституційному рівні обов'язків держави фінансувати здійснення окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих органам місцевого самоврядування, та компенсуванні витрат органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади і попередньо не забезпечені відповідними фінансовими ресурсами;

3) передбаченій ст. 61 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» забороні втручання державних органів у

процес складання, затвердження і виконання місцевих бюджетів, за винятком випадків, передбачених законом;

4) передбаченому в ст. 62 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» обов'язку держави фінансово підтримувати місцеве самоврядування, брати участь у формуванні доходів місцевих бюджетів, здійснювати контроль за законним, доцільним, економним, ефективним витрачанням коштів та належним їх обліком, гарантувати органам місцевого самоврядування дохідну базу, достатню для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб;

5) передбаченому ст. ст. 68–70 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» праві органів місцевого самоврядування мати позабюджетні кошти, встановлювати місцеві податки і збори, випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери тощо.

Гарантії захисту прав місцевого самоврядування включають:

1) передбачені ст. 144 Конституції України обов'язковість до виконання на відповідній території актів органів місцевого самоврядування;

2) судовий порядок захисту права місцевого самоврядування;

3) передбачене ст. 71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» право органів та посадових осіб місцевого самоврядування звертатися до суду щодо визнання незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад, повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування;

4) встановлена ст. 72 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» підзвітність і підконтрольність місцевих державних адміністрацій районним, обласним радам з відповідних питань місцевого самоврядування;

5) передбачена ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальними громадами.

Питання, які виносяться на семінарське заняття

1. Поняття та основні принципи функціонування місцевого самоврядування.

2. Система місцевого самоврядування в Україні.

3. Матеріальна та фінансова основа місцевого самоврядування.

4. Економічні, політичні та правові гарантії самостійності місцевого самоврядування.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Місцеве самоврядування в Україні: поняття та принципи.
- Система місцевого самоврядування в Україні.
- Місцеве самоврядування як суб'єкт влади, громадянського суспільства та господарської діяльності.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст понять та термінів: місцеве самоврядування; територіальна громада; постійні комісії; дотації; субвенції.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть принципи діяльності місцевого самоврядування в Україні?
2. Дайте визначення поняттю «територіальна громада»?
3. Назвіть основні ознаки місцевого самоврядування?

Лекція 4. Політичні партії та громадські організації як елемент політико-правової системи України

План лекції

- 4.1. Політичні партії: поняття, сутність та функції.
- 4.2. Класифікація політичних партій.
- 4.3. Громадські організації: поняття, сутність та функції.
- 4.4. Класифікація громадських організацій.

4.1 Політичні партії: поняття, сутність та функції

Особливе місце в політичній системі суспільства, поряд із державою і місцевим самоврядуванням, займають політичні партії, які є породженням і частиною громадянського суспільства та неодмінним елементом сучасних демократичних режимів. Партії є активними учасниками політичного життя, а партійна конкуренція часто визначає напрями розвитку держави. На сучасному етапі партії у тому чи іншому вигляді існують у всіх країнах світу, в тому числі і в Україні. Через партії та суспільно-політичні організації і рухи відбувається участь народу в управлінні суспільними справами. Виражаючи інтереси різних соціальних спільнот, політичні партії стають свого роду сполучною ланкою між державою та громадянським суспільством. Таким чином, певною мірою усувається монополізм держави як політичного органу управління суспільством. Народ має можливість делегувати свої повноваження не лише державним інститутам (президенту, парламенту, уряду тощо), а й політичним партіям. Цим досягається можливість контролю народу за політичною владою кількома шляхами, що водночас через конкуренцію державних політичних інститутів та політичних партій сприяє зростанню їх відповідальності перед народом.

Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, здатним впливати на державну владу. Процес їх формування і функціонування має складну багатовікову історію, партії та партійні системи є результатом тривалої соціально-економічної та суспільно-політичної еволюції суспільства.

Перші політичні утворення, які відомі історії, виникли у Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Водночас виникає і сам термін «партія», який у перекладі з латинської мови означає «частина», «група». Цим словом найчастіше позначали тимчасові об'єднання вільних громадян для підтримки певних знатних осіб, сімей.

Попередники сучасних політичних партій з'явилися наприкінці ХУП – початку ХУШ ст. у країнах Західної Європи й Північної Америки в результаті виникнення політичного конфлікту між

аристократією та буржуазією. Політичні партії як масові організації виникли у другій половині XIX ст., що пов'язано зі зростанням робітничого руху. Робочий клас створював політичні партії для захисту своїх корінних інтересів. З цього часу політичні партії починають не лише вести ідеологічну роботу в суспільстві, але й відкрито боротися за владу, з метою реалізації своїх програмних цілей (економічних, політичних, ідейно-теоретичних, моральних тощо).

Слід зазначити, що процес створення сучасних масових політичних партій відбувався одночасно з формуванням представницьких інститутів і поширення виборчого права, тобто з переходом більшості країн світу до прямих, рівних і загальних виборів при таємному голосуванні.

У розвитку партій як суб'єктів політичної діяльності німецький вчений Макс Вебер (1864–1920 р. р.) вирізняв три етапи: аристократичні групи політичної еліти, політичні клуби і масові партії. У науковій літературі відзначається, що в дійсності всі три етапи пройшли тільки дві англійські партії: ліберальна партія, яка виникла у 1861 р. на базі утвореного раніше політичного клубу вігів і консервативна партія, яка виникла у 1867 р. на базі політичного клубу торі. Більшість сучасних політичних партій сформувалися одразу як масові партії. Крім того, політичні реалії призвели до того, що на зміну класовим партіям прийшли партії, які проголосили себе прибічниками загальнонародних інтересів.

При визначенні сутності політичної партії політологи виокремлюють три основні підходи:

1) політична партія – це спільнота індивідів, які добровільно об'єдналася на основі спільності політичних поглядів і визначенні певної системи ідеологічних цінностей, що знаходять своє втілення у партійній програмі;

2) політична партія – це структурно оформлена організація певного суспільного класу чи соціальної групи, яка виражає їх інтереси та діє на постійній основі;

3) політична партія – це громадська організація, головною метою якої в політичному процесі є завоювання і здійснення державної влади в межах і на основі Конституції та законів України.

Отже, за своєю сутністю політична партія є громадсько-політичною організацією, тобто добровільним об'єднанням певних соціальних груп і верств населення з метою здобуття, утримання й використання державної влади. Ця обставина визначає особливу роль партії у політичній системі більшості держав.

Щодо тлумачення поняття «політична партія» серед політологів і правознавців немає єдиної думки. Політологічне та правове визначення

політичної партії характеризується істотною варіативністю. Наприклад, в Україні на законодавчому рівні визначення поняття «політична партія» надається в Законах України «Про об'єднання громадян» 1992 р. та «Про політичні партії в Україні» 2001 р.

Враховуючи спільні ознаки, які характеризують партію, можна дати наступне визначення поняттю «політична партія».

Політична партія – це добровільне й організаційне оформлене об'єднання громадян, яке виражає спільні інтереси, потреби і цілі певної соціальної групи і прагне їх задовольнити шляхом здобуття, утримання й використання державної влади.

Політичні партії утворюються з різних причин. Це насамперед незадоволення частини суспільства існуючим становищем у державі, наявність певних інтересів у деяких соціальних груп, наявність різних поглядів щодо політичного устрою суспільства та інших політичних питань, необхідність захисту національних, регіональних, а іноді і релігійних інтересів тощо.

Головне завдання політичної партії полягає у тому, щоб перетворити багатоманітність інтересів різних соціальних спільнот у сукупний політичний інтерес шляхом застосування певної ідеології, спрямованої на захист цих інтересів. На основі обраної ідеології визначається політична доктрина партії, яка формулює її політичні цілі, втілювані у програму. Партії є одним із базових інститутів сучасного суспільства, вони активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, відносини між країнами.

Суспільно-політична роль партій та їх вплив на політичну систему й суспільство загалом виявляється через їх функції, які є основними напрямками їх діяльності. У функціях відображається реальна роль партій у політичній системі суспільства та їх соціальне призначення. Визначення функцій політичних партій дає можливість окреслити види взаємодії партій з державними органами і об'єднаннями громадян.

Функції політичних партій – це основні напрями та види їх діяльності, що впливають із їхніх цілей і завдань, визначають сутність і соціальне призначення цього політичного інституту та реалізуються в закріплених чинним законодавством формах і методах.

Сучасні політичні партії виконують різноманітні функції, основними з яких є:

– **функція представництва інтересів**, тобто партія виявляє, формулює та обґрунтовує інтереси тих соціальних груп, верств і класів, яких вона представляє на державному рівні;

– **функція розробки політичного курсу**, тобто партія бере участь у розробленні, формуванні та здійсненні політичного курсу держави, вирішенні існуючих у суспільстві проблем;

– **функція рекрутування (поповнення) нових членів**, тобто партія здійснює заходи щодо залучення до свого складу нових членів, проводить роботу з виховання активістів, підбір лідерів та їх висування на керівні посади як у партійному апараті, так і у державних органах і громадських організацій;

– **ідеологічна функція**, тобто партія розробляє політичну ідеологію та пропагує її не тільки з позиції своїх членів і прихильників, а й в суспільстві в цілому;

– **політична функція**, тобто партія бере участь у боротьбі за владу в державі шляхом участі у виборах до представницьких структур з метою реалізації своїх партійних програм чи передвиборчих платформ;

– **комунікативна функція**, тобто встановлення і підтримка ефективного зворотного зв'язку між керівництвом партії і суспільством загалом;

– **інтеграційна функція**, тобто партія проводить роботу щодо об'єднання політичних сил у суспільстві. В умовах становлення національних держав партія нерідко здійснює функцію національної інтеграції.

Існують і інші функції політичних партій. Обсяг і зміст цих функцій значною мірою визначаються типом політичного режиму, нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої у суспільстві партійної системи. Так, в ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» 2001 р. закріплено, що метою політичних партій є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах.

При цьому слід зазначити, що чим ширший обсяг функцій виконує політична партія, тим відчутніший її вплив на суспільне і політичне життя, тим привабливіша вона для громадян. Але завжди критерієм функціональної діяльності політичної партії повинні бути досягнуті нею політичні, економічні, соціальні результати відповідно до цілей, які вона ставила, а також задоволення інтересів тих соціальних верств і груп населення, які вона представляє.

4.2 Класифікація політичних партій

За наявності спільних для всіх політичних партій ознак, які визначають їхню сутність, вони відрізняються одна від одної за своєю соціальною основою, організаційною побудовою, характером членства, ідеологією, місцем у системі влади, цілями, методами й засобами діяльності тощо.

У сучасній політичній науці існують різні критерії класифікації партій. Так, у західній політології широко визнається так звана «бінарна» класифікація, яка була розроблена у середині ХХ ст. французьким політологом Морисом Дюверже (1917–2014 р. р.).

За критерієм чисельності та внутрішньої структури М. Дюверже у своїй праці «Політичні партії» виділив **кадрові та масові** партії.

Кадрові партії є децентралізованими об'єднаннями, які характеризуються відсутністю фіксованого членства, членських внесків, їх діяльність спрямована насамперед на організацію та проведення виборчої кампанії. Метою таких партій є залучення за допомогою впливових професійних політиків максимальної кількості виборців, і таким чином забезпечити собі перемогу на виборах. Кадровими є більшість європейських консервативних і ліберальних партій, республіканська і демократичні партії у США. Масові партії, навпаки, являють собою централізовані організації, які мають фіксоване членство, розгалужену систему партійних організацій і значну кількість членів, між якими існує постійний і тісний зв'язок. Ці партії спираються на певну ідеологію, її члени не тільки сплачують внески, а й беруть активну участь у справах партії та у виборах. Вони користуються реальним впливом у політичній системі, в якій діють. До масових належать більшість соціал-демократичних, соціалістичних, комуністичних, християнських і фашистських партій.

Безумовно, запропонований М. Дюверже розподіл політичних партій не є вичерпним, він не охоплює все різноманіття партій, що існують у сучасному світі. Тому існують і інші досить розповсюджені класифікації партій.

За соціальним (класовим) складом партії поділяються на **буржуазні, робітничі та селянські**.

У більшості країн світу існують і активно діють на політичній арені робітничі партії – комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні. Є буржуазні партії, які складаються із власників засобів виробництва – це здебільшого ліберальні й консервативні партії, а також аграрні партії, що орієнтуються насамперед на інтереси населення, зайнятого в сільському господарстві.

Практика показала, що в сучасному суспільстві партія не може досягнути значного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас чи на якусь його частину. У разі, коли партія не має більш-менш чіткої соціальної основи, вона виступає як міжкласова, або як партія виборців. До таких партій належать, наприклад, Демократична і Республіканська партії США, Консервативна партія Великобританії.

За ставленням до суспільного ладу, до характеру політичних перетворень партії поділяються на революційні, реформістські, консервативні та реакційні.

Революційні (радикальні, екстремістські) партії заперечують існуючий суспільний лад і прагнуть радикально змінити його в цілому. Реформістські партії орієнтуються на значні перетворення існуючого суспільного ладу за допомогою реформ, але зі збереженням його основ. На практиці революційними виявили себе комуністичні партії, а реформістськими – соціал-демократичні. Консервативні партії прагнуть зберегти існуючий суспільний лад у незмінному виді, допускаючи лише найнеобхідніші його зміни. Реакційні партії орієнтуються на повне або часткове повернення до колишнього суспільного ладу.

За місцем, яке партії посідають у політичній системі, вони поділяються на правлячі та опозиційні.

Правлячі партії – такі, що самостійно або в коаліції з іншими партіями легітимним шляхом здобули право формувати уряд і реалізувати політичну програму розвитку суспільства відповідно до своїх цілей. Опозиційні партії – такі, що позбавлені можливості безпосередньо брати участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади, і знаходяться в опозиції до правлячої партії та здійснюваного нею політичного курсу.

За ідейно-політичною спрямованістю партії поділяються на ліві, праві та центристські.

Ліві партії орієнтуються на радикальні суспільні зміни для розширення політичної і соціальної рівності, на активне державне регулювання економічних процесів. Соціальною базою цих партій є здебільшого наймані працівники, а ідеологією – комунізм, соціалізм чи соціал-демократизм. Праві партії схильні до збереження існуючого суспільного ладу, охорони традиційних цінностей. Вони орієнтуються на стимулювання вільних ринкових відносин, мінімальне втручання держави в економіку, обмеження соціальних виплат. Їх соціальною основою є передусім підприємці-власники, а ідеологією – лібералізм чи консерватизм. Центристські партії виступають за підтримку існуючого суспільного ладу, за умов поступових, поміркованих еволюційних змін на основі консенсусу. Вони з терпимістю ставляться до своїх ідейних та політичних опонентів. Найчастіше цей сектор політичного простору займає праве крило соціал-демократичних і ліве крило ліберальних партій.

Існують ще й крайні ліві та крайні праві партії, які мають особливі радикальні програми. Партіями крайньої лівої орієнтації є організації анархістського і неотроцькістського, а крайньої правої – націоналістичного і фашистського спрямування.

За своїм правовим статусом партії поділяються на легальні та нелегальні.

Легальні партії діють у політичній системі в межах чинного законодавства. На відміну від таких партій в країні можуть бути і нелегальні партії, тобто такі, які законодавчо заборонені чи такі, які через переслідування діють у підпіллі. Для цих партій характерно використання у політичній боротьбі незаконних, насильницьких методів: тероризм, диверсії тощо. Заборона всіх або майже всіх політичних партій притаманна диктаторським режимам.

Можливі й інші класифікації політичних партій. Наприклад, деякі науковці виділяють за способом функціонування демократичні та авторитарні партії, за характером доктрин - ідеологічні та прагматичні партії тощо.

Таким чином, науковцями запропоновано чимало підходів щодо класифікації політичних партій, що дозволяє в цілому достатньо достовірно виокремлювати різні типи партій. Проте слід зазначити, що тенденції в розвитку партій дозволяють їм змінювати своє місце в класифікаційній шкалі.

4.3 Громадські організації: поняття, сутність та функції

Громадські організації є структурним елементом політичної системи будь-якого демократичного суспільства. Вони виступають своєрідними формами прояву політичної участі населення у вирішенні різноманітних питань.

Виникнення громадських організацій – процес об'єктивний і закономірний, зумовлений потребою людей у колективному, творчому розвитку ініціативи, здібностей для вирішення соціально-політичних проблем.

Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже у стародавніх суспільствах. Починаючи з античних часів, у різні періоди з'являються різноманітні суспільні об'єднання, які певною мірою впливали на суспільно-політичний розвиток. Такими об'єднаннями можна вважати численні філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, таємні товариства і політичні клуби Нового часу. З розширенням демократії та зростанням загального рівня політичної культури людства в ХХ ст. відбувається зростання впливу громадських організацій на соціально-політичне життя держав.

Дослідники масових демократичних рухів і громадських організацій виділяють такі причини їх виникнення:

– зростання кризових явищ у різних сферах суспільного життя;

- зростання загрози війни;
- зростання загрози економічної катастрофи;
- необхідність захисту прав і свобод людини та їх життєвого рівня;
- подолання регіональних військових та міжнаціональних конфліктів;
- зростання освітнього та культурного рівня різних прошарків населення.

Громадська організація – це добровільне об’єднання людей, що виникає внаслідок їхнього волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

У Законі України «Про об’єднання громадян» 1992 р., закріплено, що «Об’єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод».

Об’єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до цього Закону визнається політичною партією або громадською організацією. Але ці об’єднання мають певні відмінності.

Як правило, громадські організації є масовими, мають статут, характеризуються чіткою структурою, а також зареєстровані в органах влади згідно чинного законодавства. Громадські організації діють на принципах добровільності, доступності, гласності, незалежності і відкритості. Більш успішно діють ті організації, які мають чіткі організаційні структури, конкретні цілі, завдання та механізм їх виконання і в своїй діяльності спираються на активність населення.

Право на громадські об’єднання як невід’ємне право людини й громадянина проголошено в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. (стаття 20); Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. (стаття 22); Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права від 16 грудня 1966 р. (стаття 8); Конвенції Міжнародної Організації Праці (МОП) № 87 «Про свободу асоціацій і захист права на організацію» від 9 липня 1948 р. (статті 2, 3), а також Конституцією і законами України. Наприклад, загальні положення правового статусу громадської організації визначено в Законі України «Про об’єднання громадян» 1992 р, який визначає засади діяльності та особливості статусу громадських організацій залежно від сфери поширення їх діяльності, порядок створення та припинення діяльності, закріплює права громадських організацій та особливості їх відповідальності. Положення цього Закону знайшли свою деталізацію в інших нормативно-правових актах, які закріпили право громадян на свободу об’єднання та створення окремих видів громадських організацій.

Порівняльна характеристика політичних партій і громадських організацій

Критерій порівняння	Політична партія	Громадська організація
<i>Мета діяльності</i>	Захист інтересів громадян, прагнення до влади	Захист інтересів громадян, не мають на меті завоювання влади
<i>Правова основа діяльності</i>	Юридична особа	Юридична особа, але можливе й існування тимчасових незареєстрованих організацій
<i>Статус</i>	У межах країни	Можуть мати міжнародний статус
<i>Сфера функціонування</i>	Політична система суспільства	Можуть існувати у всіх сферах життєдіяльності суспільства
<i>Нормативна регуляція</i>	Статут партії	Статут громадської організації
<i>Джерела фінансування</i>	Кошти членів партії, додаткові кошти від зацікавлених груп підприємців тощо	Кошти членів організації, допомога меценатів
<i>Умова об'єднання в угруповання</i>	Спільна мета	Спільна мета
<i>Співпраця з іншими аналогічними угрупованнями</i>	Можуть об'єднуватись у блоки, на основі формування спільної програми дій	Об'єднуються у спілки організацій
<i>Можливість представництва в органах влади</i>	Законодавчо врегульовано	Майже не врегульовано
<i>Доступ до виборчої компанії</i>	Відкритий	Обмежений
<i>Комерційна діяльність</i>	Заборонено (не мають права створювати підприємства (крім ЗМІ))	Дозволено (з правом утворення підприємств для забезпечення потреб організації, але без мети отримання прибутку)
<i>Процедура ліквідації</i>	Саморозпуск та за рішенням суду	Саморозпуск та за рішенням суду

Громадська організація діє на основі певних принципів, серед яких законодавчо виокремлено:

- принцип добровільності (ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян);
- принцип рівноправності їх членів;
- принцип самоврядування;
- принцип законності;
- принцип гласності;
- принцип вільного вибору напрямів діяльності.

Конституції демократичних держав, у тому числі і Конституція України, гарантують свободу створення громадських об'єднань, діяльність яких має ґрунтуватися на демократичних засадах, відповідати вимогам відкритості й гласності. У більшості країн світу громадські об'єднання для здійснення своїх цілей і завдань, передбачених статутами, користуються правами:

- брати участь у формуванні органів державної влади й управління;
- реалізовувати законодавчу ініціативу;
- брати участь у виробленні рішень органів державної влади та управління;
- представляти й захищати інтереси своїх членів у державних і громадських органах.

Держава створює рівні можливості для діяльності всіх громадських об'єднань. Не підлягають легалізації тільки ті з них, цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій є: профспілки робітників і службовців, селянські кооперативи, об'єднання підприємців, жіночі та молодіжні.

Широке розмаїття цілей і завдань громадських організацій і рухів визначає багатоваріантність їх функціональної спрямованості.

Усі **функції, які вони виконують у суспільстві**, можна поділити на дві основні групи:

- 1) щодо забезпечення захисту інтересів своїх членів;
- 2) щодо контролю системи влади в державі та розвитку суспільства в цілому.

Громадські організації захищають своїх членів від свавілля державних органів, що важливо для посттоталітарних держав, де

законотворчий демократичний процес перебуває у стадії формування, і де існує негативна тенденція невиконання законів та неповаги до особистості з боку державних органів і їх посадових осіб. Захисна функція виявляється у наданні членам громадських організацій через власні структури можливості вирішувати їхні особисті проблеми. Однією з найпоширеніших традиційних організацій, що забезпечує виконання цієї функції у будь-якому демократичному суспільстві, є профспілки.

Щодо другої групи функцій, то вона розуміється як певна перешкода щодо надмірної державної централізації та є важливим чинником створення системи соціального управління із зустрічним рухом «зверху – донизу», «знизу – догори». Отже, якщо держава дбатиме, аби діяльність громадських організацій здійснювалась у межах правових норм, і водночас турбуватиметься про те, щоб заручитися їхньою підтримкою або нейтралітетом щодо політичних проблем, громадські об'єднання сприятимуть державотворчому процесу.

Слід зазначити, що такий поділ функцій є досить умовним. Адже лише деяка частина громадських організацій стоїть на позиціях «групового егоїзму», ігнорує законні інтереси інших соціальних груп і суспільства в цілому й іноді навіть призводить до створення безвихідних політичних ситуацій, до деградації і навіть розвалу політичної системи та найважливіших її компонентів. Решта громадських об'єднань щодо політичної системи суспільства об'єднуються для тиску на офіційні інституції влади. Не претендуючи на політичну владу, вони, так чи інакше намагаються впливати на неї, зокрема на прийняття політичних рішень.

У теорії політичної думки традиційно зазначають, що громадські об'єднання **виконують низку функцій:**

Опозиційна функція. Її роль полягає в запобіганні надмірній централізації державної влади, сприянні прогресивному розвитку громадянського суспільства. Для досягнення цього громадські організації вдаються до різних заходів: висування альтернативних програм, апеляції до громадської думки, контролю тощо.

Захисна функція. Вона спрямована на захист інтересів і потреб членів організації через вимоги, заяви до державних органів. Методами тиску на різноманітні державні органи є страйки, маніфестації, мітинги, ультиматуми, пікетування тощо.

Виховна функція. Направлена на формування в громадян моральної, політичної, управлінської, правової культури, творчого підходу, професіоналізму.

Кадрова функція. Полягає в підготовці кваліфікованих кадрів для державних і громадських органів, установ, організацій.

Політична функція полягає не в боротьбі за владу, а у здійсненні тиску на неї з метою реалізації інтересів своїх членів.

Крім того серед інших функцій громадських організацій називають:

- політична соціалізація й мобілізація;
- агрегування й артикуляція політичних інтересів;
- соціальна інтеграція;
- представництво соціальних інтересів і зв'язок з іншими громадськими організаціями та громадськістю в цілому;
- створення нових форм і методів участі громадських організацій в суспільному житті;

4.4 Класифікація громадських організацій

Наявність і повноцінне функціонування громадських організацій є запорукою демократичного розвитку держави. Громадські організації відрізняються одна від одної своїми організаційними структурами, обсягом робіт, джерелами фінансування і відносинами з державними органами. Одні громадські організації ведуть свою діяльність тільки на місцевому рівні, а інші – на загальнонаціональному. Багато з них виходять за межі своїх країн, беручи участь у різних проектах міжнародних організацій. Вони можуть мати загальний, багатофункціональний характер, проводячи роботу серед різних вікових груп людей і надаючи безліч різних послуг.

З часів свого виникнення громадські організації пройшли довгий шлях еволюції та розвитку внаслідок соціальних, економічних, політичних змін як у світі загалом, так і в Україні зокрема. Історичний досвід соціально-філософської та політичної думки, різні культурні традиції, незавершеність процесу формування в глобальному масштабі спричинили різноманітність поглядів на види громадських організацій.

Типологія громадських організацій дає змогу отримати загальну картину існуючої мережі горизонтальних зв'язків між членами суспільства, визначити, наскільки розвинуті різні форми суспільної активності. При цьому слід зауважити, що кожна класифікаційна система має свої переваги і недоліки.

Сучасні науковці, виділяють такі види громадських організацій:

- за кількістю членів – масові та елітарні;
- за способом формування і ступенем охоплення мас – стихійні та свідомо організовані;
- за внутрішньою структурою – централізовані та децентралізовані;
- за масштабом діяльності – місцеві, загальнодержавні та міжнародні;

- за соціально-правовим статусом – легальні та нелегальні;
- за способом досягнення мети – реформаторські та консервативні;
- за соціальною значимістю для існування і розвитку суспільства – прогресивні, консервативні, реакційні та інші.

Зазначена класифікація є прийнятною для як громадських організацій, так і для політичних партій України (крім територіального критерію, оскільки політичні партії, згідно із чинним законодавством, можуть функціонувати лише з всеукраїнським статусом).

Класифікація за **соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб**, для задоволення яких утворюються громадські організації. За цим критерієм розрізняють: 1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або у суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, асоціації адвокатів тощо); 2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство, клуб мисливців та рибалок тощо).

Найбільш поширеною є класифікація громадських організацій залежно від **соціальної групи**, інтереси якої вони захищають, або від специфіки цих інтересів. Так, усі громадські організації можна об'єднати у такі групи:

- 1) екологічні, соціально-екологічні, природоохоронні;
- 2) правозахисні групи та об'єднання;
- 3) борці за справедливість;
- 4) робітничі рухи;
- 5) культурні, творчі, спортивні;
- 6) жіночі рухи;
- 7) миротворчі рухи;
- 8) історико-патріотичні.

За спрямованістю на групи громадські організації розподіляються на: 1) професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); 2) економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців тощо); 3) соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); 4) конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); 5) культурологічні та просвітницькі;

- 6) творчі (об'єднання артистів, письменників, художників);
- 7) спортивно-туристичні та оздоровчі;
- 8) наукові та науково-технічні;
- 9) оборонні;
- 10) національно-культурні;
- 11) екологічні.

Міжнародна класифікація недержавного (та неприбуткового) сектора поділяє громадські організації на десять основних категорій з цілою низкою другорядних організацій за напрямками:

- 1) культура й відпочинок;
- 2) освіта і наукові дослідження;
- 3) охорона здоров'я;
- 4) соціальні служби;
- 5) навколишнє середовище;
- 6) розвиток і житлово-комунальне господарство;
- 7) адвокатура і політика;
- 8) філантропічні посередники і підтримка;
- 9) міжнародна діяльність;
- 10) бізнес, професійні спілки.

Міжнародна організація «Фундація співдружності» поділяє всі громадські організації на п'ять основних видів:

1) недержавні організації, які займаються доглядом і соціальною допомогою;

2) трудові спілки, які займаються умовами роботи;

3) релігійні організації, в центрі уваги яких перебуває віра, людська поведінка, стосунки і моральність;

4) політичні групи, які опікуються загальним управлінням і прогресом суспільства;

5) організації, що займаються справами бізнесу.

Доцільною класифікацією громадських організацій є залежність від **характеру спрямованості їх діяльності на правовий захист**, зокрема:

– правозахисні об'єднання (організації, фонди, асоціації тощо, які присвячують свою діяльність обстоюванню громадянських прав і свобод, відображаючи потреби вітального характеру для забезпечення життєдіяльності людини як біологічного виду);

– соціально-екологічні об'єднання (організації, фонди, рухи, асоціації тощо), які обстоюють духовні і творчі інтереси, а також збереження умов здорового природного існування, що обумовлюються наявністю у кожної людини потреб високого рівня;

Основою для класифікації громадських організацій може бути **відмінність у суспільних сферах діяльності**. Відповідно виділяють п'ять типів громадських організацій:

1) організації, що діють в економічній сфері та сфері трудових відносин (спілки споживачів, адвокатів, профспілки, кооперативна спілка);

2) організації в соціальній сфері (об'єднання ветеранів, товариства інвалідів, благодійні організації);

3) організації у сфері дозвілля і відпочинку (спортивні організації, спілки філателістів, книголюбів тощо);

4) організації у сфері релігії, науки, культури (церкви, наукові асоціації, спілки письменників, художників, артистів тощо);

5) організації у політичній сфері (екологічні рухи, організації із захисту прав жінок, національних меншин, за мир тощо).

Залежно від **масштабів проблем, на вирішення** яких спрямована діяльність суспільних організацій, застосовується поділ за кількома критеріями, що дозволяє об'єднати громадські організації, що функціонують на сьогодні в Україні, в такі групи.

За статусом чи територією діяльності громадські організації поділяються на:

– міжнародні (всесвітні, регіональні) неурядові організації, головною метою яких є об'єднання зусиль приватних осіб та

організацій, які працюють у сфері захисту прав і свобод людини, охорони навколишнього середовища і вирішення інших різноманітних питань. Прикладами таких організацій є: Митці проти расизму, Адвокати без кордонів, Лікарі без кордонів, Права людини в Інтернеті, Міжнародний фонд відродження, Фонд Євразія, Міжнародна асоціація для розвитку співробітництва із вченими країн СНД (INTAS), Рада міжнародних досліджень та наукових обмінів (IREX), Товариство зв'язків з українцями за межами України, Товариство Україна, Об'єднання депортованих;

– всеукраїнські громадські організації, які поширюють свою діяльність на територію всієї України, причому для одержання статусу всеукраїнської громадської організації потрібна наявність осередків чи представництв у більшості областях України;

– громадські організації з місцевим статусом, які є більш успішними, ніж загальнодержавні, завдяки своїй доступності і близькості до громадян. Співпрацюючи з місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, місцеві громадські організації сприяють зростанню довіри громадян до влади.

За **сферами діяльності** в Україні діють такі громадські організації:

– політичні: молодіжні структури партій («Молодий Народний Рух», Народно-демократична ліга молоді, Молодіжне об'єднання демократів, Українська соціал-демократична молодь тощо);

– економічні: Товариство винахідників і раціоналізаторів, Асоціація молодих підприємців, Всеукраїнська асоціація «Укрмолодьжитло»;

– екологічні: Українська екологічна асоціація «Зелений світ», «Зелена планета», Екологічний клуб «Каскад», тощо;

– антивоєнні: Фонд миру;

профспілкові: Федерація профспілок України, Національна конфедерація профспілок України, Всеукраїнське об'єднання солідарності працівників, профспілка «Єднання»;

– культурно-просвітницькі: Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, історико-просвітницьке товариство «Меморіал» імені В. Стуса тощо;

– конфесійні: Комітет захисту Української греко-католицької церкви, Братство Святого Андрія Первозванного, Українська Молодь Христова;

– етнічні: Польське культурно-освітнє товариство, Міжнародна асоціація німців «Відергебурт» («Відродження»), «Руський рух України», Всеукраїнська асоціація кримських караїмів «Кримкарайлар», суспільно-культурне товариство «Холмщина», Тернопільське товариство «Лемківщина».

За складом існують такі громадські організації:

– професійні: Спілка юристів України, Спілка офіцерів України, Спілка архітекторів України, Федерація волейболу, Асоціація спортивного танцю, Національна Ліга композиторів України тощо;

– жіночі: Союз українок, Союз жінок України, Ліга українських жінок, Всеукраїнська асоціація жінок «Славія», Організація солдатських матерів України, Жіноча громада, «Жіноче товариство імені О. Теліги»;

– молодіжні: Молодіжна організація «Сокіл», Українська скаутська організація «Пласт», Спілка української молоді (СУМ), «Альянс молоді Тернопільщини», Лицарська школа козацької січової боротьби «Хрест» тощо.

Громадські організації за значенням у процесі формування громадянського суспільства та правової держави, а також за **ступенем участі у державно-політичному житті** включають:

– профспілкові організації, правозахисні та професійні громадські організації, тобто організації, які створені для захисту професійних та інших прав громадян;

– культурно-релігійні, просвітницькі, етнічні та екологічні організації, що діють в загальних і суспільно-корисних цілях;

– жіночі, молодіжні організації, благодійні організації та фонди, тобто організації взаємної вигоди та задоволення соціальних потреб.

Важливими критеріями класифікації громадських організацій є їх базові характеристики, а саме:

– порядок здійснення легалізації;

– організаційна структура та характер членства;

– статус та територія дії;

– суб'єкти діяльності;

– вид організаційно-правової форми;

– мотиваційні аспекти створення;

– сфера суспільного життя, в якій діє відповідна організація;

– тип та спрямованість діяльності організації.

Відповідно до критерію кількісного розподілу пропонується розрізняти такі основні види громадських організацій:

– за суб'єктом діяльності – молодіжні, дитячі, жіночі організації, об'єднання ветеранів, спілки роботодавців, підприємців тощо;

– за видом організаційно-правової форми – громадський рух, спілка, товариство, громадський (благодійний фонд, асоціація, конгрес) благодійна установа, благодійна організація (фондація, місія, ліга тощо);

– за сферою суспільного життя – культурні, просвітницькі, спортивні, екологічні, творчі тощо;

– за типом та спрямованістю діяльності організації щодо суб'єкту, який її утворив – професійні спілки, благодійні організації, правозахисні організації, організації національних меншин, громадсько-політичні рухи тощо.

За даними дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України», в останні роки найбільш популярними секторами діяльності громадських організацій є: «Діти і молодь», «Громадянська освіта» та «Права людини», а найбільш поширеними видами діяльності є: тренінги та консультування, а також захист та лобювання прав.

Отже, сучасна система громадських організацій в Україні має достатньо розгалужену структуру, яка здійснює значний вплив на процеси демократизації суспільства.

Питання, які виносяться на семінарське заняття

1. Виникнення, сутність та функції політичних партій.
2. Типологія політичних партій.
3. Поняття та типологія громадських організацій.
4. Поняття та типологія громадських рухів.
5. Багатопартійність в Україні.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Політичні партії: сутність, ознаки, функції.
- Типологія політичних партій.
- Поняття і типи партійних систем, причини їх утворення.
- Громадські організації та їх місце і роль в політичній системі суспільства.
 - Ідейно-політична концепція як сутність багатопартійності і плюралізму політичної боротьби.
 - Залежність громадсько-політичної організації від політичного режиму.
 - «Ліви» та «праві» політичні партії в Україні.
 - Соціальна база політичних партій в демократичній державі.
 - Суспільно-політичні організації в перехідний період від авторитаризму до демократії.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: політичні партії; громадські організації; громадський рух; коаліція; опозиція.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «політична партія»?
2. Назвіть ознаки політичних партій?
3. Охарактеризуйте типи партійних систем?
4. Яку роль відіграють громадські організації в політичній системі суспільства?

МОДУЛЬ II. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Лекція 5. Політична ідеологія

План лекції

- 5.1. Політична ідеологія: сутність, основні наукові підходи.
- 5.2 Структура політичної ідеології та її функції
- 5.3 Основні типи політичних ідеологій.
- 5.4 Характеристика ідеологічної ситуації в сучасній Україні.

5.1 Політична ідеологія: сутність, основні наукові підходи

Політична ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій.

Політична ідеологія може розглядатися як форма суспільної свідомості й як явище культури.

Вперше поняття «ідеологія» ввів в науковий обіг французький філософ Дестюд де Трасі (1754–1836). У праці «Елементи ідеології» він розглядав ідеологію як науку про закони походження людських ідей із почуттєвого досвіду. Тож поняття «ідеологія» походить від поняття «ідея». Власне Д. де Трасі розглядав ідеологію як науку про ідеї, їх виникнення та функціонування.

Політична ідеологія – складне і суперечливе духовне утворення. Наукове осмислення сутності ідеології почалося тоді, коли вже набули розвитку ідеології лібералізму, консерватизму, а згодом і марксизму. Ніколи політика без ідеології не існувала (і не буде існувати), бо ідеологія є необхідним структурним елементом політики. В традиційному (аграрному) суспільстві ідеологія, як правило, збігалася з релігією і розвивалась у релігійній оболонці. Завдяки секуляризації, тобто відокремлення церкви від держави, влади духовенства від світської влади, ідеологія дедалі набувала світського характеру. З'являлись її різновиди, що і спричинило посилення впливу ідеології на політичну поведінку громадян, посилило політичне розмежування в суспільстві, сприяло інституційним змінам.

Зрозуміло, що за цих умов виникла потреба осягнення сутності ідеології, і згодом з'явилося чимало неоднозначних тлумачень цього суспільного феномену. Назвемо деякі з підходів.

1) Виникнення політичної ідеології пов'язується з потребою легітимації влади (Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето). Тобто з допомогою

ідеології можновладці обґрунтовують законність і справедливість існуючих соціальних інститутів, суспільного ладу та своєї влади в суспільстві. Завдяки ідеології вже на рівні ідей виникає взаємовизнання еліти і мас.

2) К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй спільній праці «Німецька ідеологія» наголошували, що ідеологія – це: а) ідеалістична концепція, згідно з якою світ постає як втілення думок, принципів; б) тип мислення, коли не усвідомлюється залежність особистих ідей від матеріальних ідей (інтересів) класів; в) хибне, ілюзорне відображення дійсності в політичних, філософських, релігійних, моральних та інших формах. Висновок К. Маркса категоричний: конкретні інтереси (матеріальні) породжують ту чи ту суспільну теорію. Така теорія – це тільки ідеологічне (словесне) прикриття матеріальних інтересів. Тому ідеологія – це феномен мислення, зумовлений соціальними, життєвими інтересами. Хоча цей груповий, частковий інтерес часом ретельно маскується гаслами загальної справедливості. Отже, згідно з тезою К. Маркса, ідеологія – це сукупність ідей, поглядів, теорій, які відображають й оцінюють соціальну дійсність з позицій інтересів конкретних класів, приховуючи відносини панування і підкорення.

3) К. Мангейм (1893–1947) у своїй праці «Ідеологія та утопія» не поділяв марксистську ортодоксію і наголошував, що суспільне буття не зводиться до економічних відносин у сфері матеріального виробництва. На соціальну поведінку впливають не тільки матеріальні інтереси, а й інші чинники, зокрема релігія визначала «соціальне буття» в добу Середньовіччя. Тому ідеологія – це не обов'язково свідоме обдурювання. Ідеологія – це обґрунтування, апологія (захист) існуючого устрою. Вона здатна з'єднувати людей, акумулювати їх політичну енергію, та, за певних умов, можливі ідеологічні диверсії.

4) Д. Белл, Р. Арон, С. Ліпсет у другій половині ХХ ст. вимагали відмови від «ідеології», оскільки ідеологія не може містити об'єктивних реальних знань. Такі знання дає тільки наука, а ідеологія виражає суб'єктивні соціально-класові інтереси. Згадані мислителі виступали за деідеологізацію (відмова від ідеології), вважаючи, що сучасне індустріальне суспільство здатне вирішувати свої проблеми «за межами ідеологічних догм» (С. Ліпсет).

5) Р. Арон наголошував, що ідеологія виражає історичну перспективу, прагнення майбутнього. Тому ідеологія не може бути істинною чи хибною. Це проєкт майбутнього, в який постійно вносяться корективи. Тож ідеологія радше безперервний діалог, а ніж щось остаточно доведене, стверджене.

б) Ідеологія – система уявлень, в якій практичне спрямування переважає над теоретичним, тобто вона спрямована більше на

вдосконалення суспільного життя, аніж на теоретичне обґрунтування існуючого (Л. Альтюссер).

7) О. Лемберг у праці «Ідеологія і суспільство» висуває ідеологію як систему певних ідей, цінностей та норм. Вона призначена об'єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити та діяти. Політичні партії, рухи, суспільство не можуть існувати без ідеології, позаяк ідеологічний вакуум нестерпний для людини. Ідеологія сприяє розумінню світу. Жити без ідеології – це жити в незрозумілому для себе світі, без цінностей та норм, які є основою поведінки та способу життя людини.

8) Ідеології – такі системи цінностей, які стають актуальними у час глибоких суспільних криз (німецький політолог У. Матц). Тоді вони перетворюються в суспільний світогляд з великим потенціалом віри, орієнтації та сенсів. Хоч політичні переконання і різняться від релігійних за змістом, але й вони ґрунтуються на вірі. Віра й сенси спрямовують людину у майбутнє. Якщо релігія пропонує «рай на небі», то ідеологія – «рай на землі», але обидві орієнтують на майбутнє. Ідеологи сьогодні відіграють чималу роль в суспільстві, та майбутнє відкрите суспільство повинно остаточно звільнитись від «цих сурогатів істинної громадянської віри».

9) Ідеологія – результат масової свідомості (неоанархісти).

Отже, спектр поглядів на ідеологію досить широкий – від негативного до позитивного полюсів. Негативи ідеологи пов'язують з її груповою суб'єктивністю, груповим егоїзмом. Тоді ідеологія не стільки відображає і несе істину, скільки є «спотвореною свідомістю» (К. Маркс), «кристалізацією хибної свідомості» (В. Парето), «добровільною містифікацією» (К. Мангейм), «секуляризованою релігією» (Д. Белл), «невпізнаною брехнею» (Б.-А. Леві). Позитивний бік ідеології вбачають в її здатності об'єднувати людей на рівні ідей, пропонувати гуманістичні цінності, ідеали, норми, прищеплювати людям віру в можливість розбудови суспільства на найбільших всезагальних і оптимальних засадах та принципах.

Ідеологія тісно пов'язана із соціальною структурою суспільства. Сучасні ідеології є продуктами індустріального суспільства. В ньому ідеологія набуває розвинутих форм, бо з'являється її соціальна основа – класи, нації та партії. Класам, націям ідеологія потрібна на високій стадії їх розвитку. Поки соціальна група слаборозвинута, вона не усвідомлює свій груповий інтерес. Її світогляд, ціннісні орієнтації перебувають ще тільки у формі колективної психології. Це групові настрої, загальні почуття, вірування, очікування, надії, прості, малоузгоджені між собою словесні кліше. Тут переважають емоції, аніж логічна впорядкованість ідей, обґрунтованість висновків. Це тільки

напівфабрикат, а не ідеологічний продукт. Ідеологією він стає тоді, коли теоретики-ідеологи надають: 1) системності, цілісності цим аморфним уявленням, ідеям, настроям; 2) логічно обґрунтовують поняття, висновки, принципи; 3) пропонують свої поради, рецепти суспільних змін, гасла; 4) виробляють ціннісне ставлення до світу, наголошуючи на тих чи тих цінностях (свобода, рівність, справедливість, патріотизм, демократія, любов і ненасильство, братерство).

Наявність ідеології прискорює соціальне дозрівання групи, її індивідуалізацію. Група усвідомлює своє соціальне становище, самоідентифікується, саморганізовується, обґрунтовує і теоретично виражає свій інтерес, визначає своїх партнерів та опонентів, інтерпретує минуле, сьогодення, майбутнє. Соціальна група еволюціонує, а відтак еволюціонує і її ідеологія. Коли група перебуває на висхідній ділянці свого розвитку, її ідеологія є більш критична щодо існуючого ладу, оптимістична, революційна. Коли група зменшується кількісно і її роль у суспільстві падає, то її ідеологія стає більш консервативною, апологетичною, прагнучи зберегти існуючий стан. Прийшовши до влади, соціальна група змушена враховувати інтереси інших соціальних груп та спільнот, її ідеологія стає поміркованішою. Якщо це вдається, то ідеологія сприяє суспільному розвитку всіх. Якщо ж груповий егоїзм бере гору, то соціальна група самоізолюється, породжуючи революційні настрої. Революційний клас, як правило, ще не достатньо соціально зрілий, щоб підпорядкувати свій протест історичній перспективі. Натомість він готовий покращити свій стан за рахунок інших класів, груп, націй. Він не бачить ближчої перспективи і перескакує в своїй уяві за видимий історичний горизонт. Його орієнтація – це суміш викривальної і бунтівної ідеології та далекосяжної перспективи, яка за даних умов самосвідомості громадян є утопією. Тож у соціально-світоглядному аспекті ідеологія, як і релігія, є формою дозрівання людської свідомості до стану вселюдської єдності. Такий стан передбачає відмову від особистого, групового (національного, класового, расового, релігійного, державного, цивілізаційного, навіть планетарного) егоїзму. А це дещо важче, аніж перебудова економічних, політичних, соціальних (освіта, медицина), духовних (релігія, мораль, право) інститутів та засад, хоча вона (перебудова) нагально потрібна. Цим частково й пояснюється криза сучасних ідеологій. Адже глобалізації добі напевно відповідатимуть дещо інші ідеологічні орієнтації, ніж ті, що запропонувала доба індустріалізму.

Ідеологія – це посередник (медіатор) між політичними інтересами і політичною діяльністю. Ідеологія дозволяє згрупувати соціальні інтереси, перетворити їх на чітку програму дій. Як правило, ці дії мають

системний характер, охоплюють усі сфери суспільного життя (культурну, політичну, економічну, соціальну). Тому ідеологія зачіпає всю палітру суспільних проблем. Вона формує ставлення до влади, механізмів її функціонування, до проблем власності, виробництва, розподілу, до взаємостосунків між людьми.

Ідеологія має свої різновиди – релігійна, правова, економічна, політична ідеологія. Політична ідеологія є стрижнем ідеологічної системи. Вона покликана згадати, узгодити суперечності інтересів класів, соціальних груп в їх боротьбі за державну владу чи участь в ній.

Таким чином, ідеологія – це система ідей, поглядів, ідеалів, цінностей, які виражають та захищають інтереси, цілі, світорозуміння певних соціальних груп громадян з використанням політичної влади чи впливу на неї. Її поки суспільство поділятиметься на групи за інтересами, залишатиметься потреба у владному регулюванні їх відносин. Групи підтримуватимуть або протистоятимуть владі, формуючи групові образи щодо їх (груп) місця у суспільстві і відстоюючи власний погляд на світ як найдостовірніший. Коли ж групи дозрівають до почуття і усвідомлення всеїдності, тоді партикулярні (часткові) ідеології втрачають свою міць і привабливість. На їх місці утворюється універсальна ідеологія, яка вбирає в себе все цінне своїх предтеч. В історії людства такі ідеології мали релігійну оболонку і збіглися із світоглядом. Груп, які претендують в сучасному суспільстві на власне світобачення, багато, їх інтереси часто не збігаються, отож ідеологічний плюралізм та ідеологічна боротьба притаманні сучасним соціумам.

5.2 Структура політичної ідеології та її функції

Структура політичної ідеології як системного поняття становить собою поєднання кількох елементів, що мають різний рівень виразності й концептуальної завершеності.

Основними структурними елементами є:

- політичні інтереси
- політичні цінності
- політична доктрина
- політична мета.

Політичні інтереси (лат. *interesse* – бути всередині, мати важливе значення); в конкретній ідеології представлені мотиви діяльності певних суб'єктів політики (класів, соціальних спільнот і груп), що об'єктивно зумовлені насамперед їхнім соціально-економічним становищем та активізовані усвідомленням власних потреб, баченням шляхів їх забезпечення в процесі боротьби за політичну владу та її здійснення. Ідеологічно оформлені політичні інтереси перебувають у стані деякого протиріччя і навіть конфлікту з

інтересами інших соціальних і політичних суб'єктів, що тягне за собою й конфлікт ідеологій. Однак некоректним є тлумачення відносин між різноідеологічними інтересами виключно як стану протидії, боротьби. Цим визначається необхідність для різних політичних сил йти на компроміси, бути готовими поступитися деякою частиною своїх політичних інтересів.

Політичні цінності – це поняття, яке використовують для позначення сутності політично значущих явищ, дій, процесів. За своєю природою політичні цінності становлять синтез індивідуальних, соціально-класових, національно-етнічних і загальнолюдських засад. У ціннісному вимірі конкретно-історичні явища й властивості зводяться до абстрактно-ідеальних словесних форм, типологічних термінів, практичний зміст яких корелюється з критеріями індивідуальної чи групової оцінки. Наприклад, для однієї частини суспільства цінність поняття «соціальна рівність» означає рівність юридичних можливостей членів суспільства в реалізації своїх цілей і здібностей, а для іншої – однакові можливості для усіх громадян в користуванні соціальними гарантіями й суспільним багатством. Те ж саме можна сказати про поняття свободи, народовладдя, прогресу тощо. Між політичними цінностями та політичними інтересами існує складна взаємозалежність: оскільки цінності мають більш абстрактний характер, то ними нерідко ігнорують на догоду інтересам практичної політики; з іншого ж боку, політичні сили за допомогою пропаганди й агітації, засобами морального чи фізичного примусу можуть на деякий час нав'язати суспільству таку систему суб'єктивно-егоїстичних цінностей (наприклад, радикально-націоналістичних, реваншистських, релігійно-фундаменталістських.), котрі об'єктивно будуть суперечити інтересам суспільства, спотворювати, віддаляти суспільну мету.

Характеру політичних цінностей можуть набувати не лише реально досяжні, бажані суспільні стани і явища, але й елементи політичної психології – такі, як політичні міфи, стереотипи, символи. Політичний **міф** (грец. *mifos* – сказання, легенда) – це форма колективної психіки, стійкий духовний витвір із штучно створеним уявленням про реальні соціально-політичні феномени й події, навмисно чи ненавмисно прикрашені різними припущеннями, вигадками, фантазіями. Міф спирається лише на віру і не може бути перевірений на правильність. За висловом В. Парето, він конструює не розум, а певні афекти (враження). Бувають міфи-ідилії і міфи-жахи, вони можуть виконувати як конструктивну роль (згуртовувати людей), так і деструктивну (фальсифікувати історичну правду, жити невігластво і соціальну апатію).

Ідеолого-політичні стереотипи – це породжені суспільною свідомістю стійкі, стандартизовані, шаблонні уявлення про політику. Стереотип скерований на загальне сприйняття, подібність, повторюваність ситуації. Він закріплює політичний досвід суспільства, створює передумови для формування політичних традицій (наприклад, інститути монархій в сучасних демократично розвинутих країнах). Водночас стереотипи є своєрідними «ярликами», котрі «навішують» на усі об'єкти, що мають хоча би якийсь відношення до певної групи, без їх критичної, диференційованої оцінки, за принципом «друзі мого ворога – теж мої вороги». **Політичні символи** (грец. *simvolikos* – знаменуючий, образний, алегоричний) являють собою систему різноманітних знаків, зображень, засобів комунікації, впливу і т. ін. За способом дії на об'єкт символіка може бути візуальною і слуховою, за формою вираження – мовною (політична риторика, ораторство, гасла, заклики), зображальною (політична реклама і антиреклама: плакати, карикатури в громадських місцях, телеверсії), звуковою (гімни, марші), літературною і художньо-мистецькою (твори політичних лідерів, вождів, пропагандистські кінофільми), монументальною (пам'ятники, пам'ятні знаки), офіційно-знаковою (державний прапор, герб, різноманітна емблематика: знаки влади, рангів, знань, нагороди тощо).

Політична доктрина (лат. *doctrina* – учення) – це основоположна ідея, принцип або сукупність принципів діяльності суб'єктів політичного процесу, те, від чого політики не можуть чи не бажають відступатися в здійсненні стратегії й тактики своєї діяльності, у відносинах і взаємодіях з іншими суб'єктами. Політична доктрина впливає із сукупності політичних інтересів і цінностей, забезпечує їх системність, цілісність, єдність. Вона стабілізує всю конструкцію політичної ідеології, але водночас може призвести до її надмірної жорсткості, позбавити суб'єкта можливостей оперативно реагувати на зміну політичної ситуації й зрештою перетворити його на гальмівний чинник суспільного поступу.

Політична мета. Формулювання мети означає узагальнення, синтез політичних інтересів у вигляді майбутніх (бажаних і можливих) моделей суспільного устрою і порядку. Мета містить у собі елементи наукового аналізу, політичної інтуїції, прогнозу, передбачає наявність політичної волі й готовності до практичних дій в контексті проголошених політичних цінностей. Реалістичність визначеної мети залежить від багатьох обставин: суспільної актуальності, організаційних, інтелектуальних, матеріальних та інших можливостей політичної сили, яка її декларувала, та суспільства в цілому, від ефективності й адекватності використовуваних засобів, від міжнародної ситуації тощо.

Отже, основне **призначення** ідеології полягає у вираженні та захисті інтересів соціальних груп, класів, суспільства, а її **цілями** є: а) оволодіння суспільною свідомістю; б) прищеплення їй своїх цінностей; в) регулювання політичної поведінки громадян.

Із цих передумови випливають **функції ідеології**. Оскільки політична ідеологія є компонентом політичної свідомості, то функції останньої є також відображенням й ідеологічних функцій таких, як: **пізнавально-інформаційна, оціночна, нормативно-регулятивна, інтеграційна, мобілізуюча** тощо.

Але при цьому треба враховувати дві обставини: 1) в ідеологічному контексті деякі з функцій свідомості посилюються (наприклад, мобілізаційна), інші навпаки – слабшають (об’єктивно-пізнавальна); 2) ідеологічний компонент дає змогу виокремити обставини, що вказують на деякі специфічні функції політичної ідеології, як-от:

- **орієнтуюча** (ідейна та цільова орієнтація суспільної свідомості на конкретний вибір, мету, перспективу);

- **програмна** (визначення типу і форм поведінки, тактичних і стратегічних цілей політичних суб’єктів);

- **легітимаційна** (політичні сили, офіційна влада, цілеспрямовано пропагуючи систему тих чи інших ідеологічних цінностей, прагнуть оволодіти суспільною свідомістю, сформувати позитивну для себе громадську думку, зажити авторитету в народі);

- **амортизаційна** (в демократичному суспільстві можливість вільного формування, поширення та компромісного суперництва різноманітних ідеологій (хоча деякі з них можуть бути заборонені законом) створює умови для послаблення соціальної напруги, добровільного вибору громадянами кращих варіантів розвитку, що в разі їх успішної реалізації закріплює оптимістичні настрої в масовій свідомості. Статтею 15 Конституції України визначено: «Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова».

Здійснення ідеологічних функцій відбувається на таких **рівнях**:

- **теоретико-концептуальному**; тут формулюються головні положення теорії, визначаються основні ідейні цінності класу, нації, держави, відбувається їх узгодження та зведення в цілісну систему;

- **програмно-директивному**, коли загальнотеоретичні, соціально-філософські ідеали і принципи втілюються в конкретні програми, плани дій, вимоги, гасла стосовно своїх прибічників чи суперників, офіційної влади, опозиції тощо;

- **поведінковому (актуалізованому)**; на цьому рівні виявляється ступінь ефективності тієї чи іншої ідеології, її суспільної придатності,

корисності, міра сприйняття ідеологічних настанов рядовими громадянами та їх дотримання самими ідеологами, спроможність останніх на практиці досягти проголошених цілей.

Класифікація ідеології (визначення типів і видів) здійснюється за різними критеріями:

– за соціально-політичною орієнтацією ідеології бувають: **праві** (види – ліберальна, консервативна та ін.); **ліві** (комуністична, соціалістична, анархістська); **центристські** (соціал-демократична, технократична, раціонально-бюрократична);

– за способами і методами досягнення цілей: **традиційні, реформістські, радикальні, екстремістські**;

– за характером взаємодії одна з одною: **відкриті, закриті, фундаменталістські**;

– за соціальною базою і поширеністю: **класові, групові, регіональні, державні, універсальні, тоталітарні**;

– за ступенем відповідності об'єктивним потребам суспільного розвитку: **прогресивна, реакційна** тощо.

5.3 Основні типи політичних ідеологій

Серед декількох десятків сучасних політичних ідеологічних течій найпоширенішими залишаються три: лібералізм, консерватизм та соціал-демократизм.

Лібералізм – історична перша політична ідеологія. Назва походить від латинського «liberalis» – вільний.

Виникає лібералізм як ідеологія в боротьбі проти феодалізму, проти політичної системи абсолютизму та духовного засилля церкви. Він увібрав в себе дух нової соціальної сили, що народжувалась, – підприємливого буржуа, якому феодальні залежності, норми, цінності заважали виявити свій підприємницький, людський та громадянський потенціал.

Лібералізм живився ідеями Дж. Локка, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, І. Бейтама, Дж. Мілля, а в Україні кінця XIX – початку XX ст. розвивався завдяки працям М. Драгоманова, В. Кістяківського. Цими ідеями надихались діячі англійської (XVII ст.) та французької (XVIII ст.) революцій, борці за незалежність США. Ідеологічні принципи лібералізму заклали основи суспільно-політичного розвитку всієї західної цивілізації на наступні століття, сприяли докорінній модернізації всіх суспільних інститутів та відносин, які привели до переходу Заходу від традиційного (аграрного) до індустріального буржуазного суспільства. Ці зміни спричинили планетарні цивілізаційні зрушення, змінивши за два – три століття спосіб життя та мислення мільйонів і мільярдів людей.

Лібералізм як ідеологія еволюціонував. Класичний лібералізм домінував до кінця XIX ст. На зламі XIX–XX століть з'являється його різновид – неолібералізм. Привабливість, сила і тривалість впливу лібералізму пояснюються закладеними в ньому принципами та цінностями.

Прогресивність раннього лібералізму проявилась у вимогах: а) обмеження прав монарха парламентом; б) встановлення конституційного ладу; в) допущення вихідців із третього стану (купців, підприємців, різночинців) до управління державою; г) запровадження демократичних свобод; ґ) скасування привілеїв дворянства та духовенства.

Основною цінністю лібералізму проголошує **свободу** та її носія – **особистість**.

Свобода – це: за масштабом: свобода для всіх; за мірою залежності: свобода від залежностей, притаманних середньовіччю, свобода від цехів (корпоративної (групової)) залежності, від зовнішнього політичного та соціального контролю держави; в політиці – це можливість якнайповніше користуватись невід'ємними правами людини; в економіці – це економічна свобода, свобода підприємництва. Економічна свобода є основою будь-яких свобод. Без економічної свободи неможливі політичні та громадські свободи; обмеження свободи тільки свободою інших людей (свобода мого кулака закінчується там, де починається кінчик носа іншої людини).

Основні принципи лібералізму:

1. Абсолютна цінність особистості, її людської гідності, прагнення до свободи, право на самобутність, самореалізацію, усвідомлення своєї відповідальності за власні дії перед собою і суспільством, поєднання індивідуалізму і корисних дій.

2. Прийняття невід'ємних прав людини (право на життя, свободу, власність).

3. Укладання договору між індивідом і державою, який є обов'язковим для обох сторін. Цей принцип втілено в конституціях у сучасних суспільствах.

4. Обмеження сфери втручання держави в економічне і соціальне життя. Держава має підтримувати елементарний порядок, створювати належні умови для свободи економічної діяльності й захищати країну від зовнішніх небезпек.

Економічна доктрина класичного лібералізму передбачала:

- право людини на власність;
- вільний ринок;
- вільна конкуренція;

– незалежність економічної діяльності від держави. В економічному плані держава виконує головну функцію – охорони власності («нічний сторож»).

Отже, ідеологія лібералізму ґрунтується на ототоженні свободи і приватної власності.

В політичному аспекті лібералізм ґрунтується на ліберальному розумінні демократії. Політична доктрина ліберальної демократії ґрунтується на:

- політичній рівності людей;
- рівності їх права на життя, власність, свободу;
- відокремленні громадянського суспільства від держави;
- вимогах обмеження держави правом та законом;
- запереченні концентрації влади в одних руках;
- вимозі поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

В останній третині XIX ст. почав складатися новий тип лібералізму – **неолібералізм**, або «соціальний» лібералізм (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Д'юї, Дж. Джеллотті, Р. Дарендорф, М. Фрідман).

Неолібералізм (грец. Neos – новий, libezalis – вільний) – сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя; «етатистський» різновид лібералізму зі збереженням **принципу демократії, вільної конкуренції, гласності, приватного підприємництва.**

Неолібералізм змушений був коригувати занадто оптимістичні уявлення класичного лібералізму про самодостатність вільного ринку та конкуренції в гармонійному регулюванні суспільних (політичних, духовних, економічних та соціальних) відносин. Соціальна поляризація, монополізація економіки та економічні кризи (особливо криза 1930 р. в США), політичні протести, духовні недуги зумовили перегляд ролі держави в процесах самоорганізації соціуму. Це проявилось в:

- зростанні ролі держави у захисті свободи підприємництва, ринку, конкуренції від посилення монополізації всіх сфер суспільства, коли найпотужніші власники встановлювали свій монопольний контроль і нав'язували свої вузькогрупові інтереси всьому суспільству;
- прийнятті антимонопольного або антитрестівського законодавства;
- підтримці дрібних і середніх підприємців;
- сприянні діяльності підприємців-новаторів, які найбільше ризикують своїм капіталом;

– розробці загальної стратегії розвитку економіки та посиленні контролю за їх виконанням, що частково пояснюється і впливом п'ятирічних планів у СРСР, який дотримувався протилежної ідеології;

– визнанні держави рівноправним власником поряд з приватними особами чи фірмами;

– посиленні ролі держави в захисті соціально вразливих верств, яким найважче адаптуватись до нових змін.

Таким чином, неолібералізм обґрунтував:

1. Право держави регулювати відносини між приватними власниками через свій вплив на формування і функціонування ринкових механізмів попиту та пропозиції, державне стратегічне планування (бюджетна політика), відповідне законодавство.

2. Теорію співучасті працівників в управлінні через створення спостережних рад за діяльністю адміністрації і зменшення суперечностей між робітниками і власниками.

3. Необхідність гарантованого прожиткового мінімуму для кожного члена суспільства, сприяння повній зайнятості, економічної стабільності та відвернення соціальних потрясінь.

4. Концепцію соціальної справедливості, яка передбачає: а) винагороду індивіда за завзятість і талант; б) перерозподіл суспільних доходів в інтересах незахищених (через систему податків, пільг, державних соціальних програм); в) наявність фондів суспільного споживання (безкоштовні сніданки в школах, навчання в школі, державні лікарні); г) соціальну відповідальність бізнесу.

Ідеологія лібералізму підтримується багатьма політичними партіями, зокрема і в Україні. Найбільш досвідченими серед них є Демократична партія США (1828 р.), Ліберальна партія Великобританії (1832 р.) та Канади (1873 р.). Ліберальні партії світу організаційно об'єднались в 1947 р. в Ліберальний Інтернаціонал. До його складу входить понад 50 партій різних континентів. Їх політичний вплив високий. Вони очолюють уряди, входять в урядові коаліції, представлені в парламенті. В Європарламенті їх фракція є п'ятою за чисельністю.

Консерватизм – (лат. *conserve* – зберігати, охороняти), політична доктрина, яка зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Як ідеологія консерватизм почав складатись у XVIII ст. В подальшому розвивався завдяки працям Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда, Г. Гегеля, Б. Дізраелі. В Україні Ф. Прокопович, В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та інші сприяли його

розвитку. Термін «консерватизм» вперше вжив французький письменник Ф. Шатобріан, який в 1818 р. почав видавати журнал «Консерватор».

Консерватизм як ідейно-політична течія була відповіддю, реакцією на епоху Просвітництва та Французьку буржуазну революцію (1789–1794). Це був ідеологічний протест проти радикальних буржуазних змін, застереження щодо ліберальних новацій.

Ідеологічне зіткнення лібералізму і консерватизму проявлялось в запереченні:

1) зайвого оптимізму просвітників щодо безмежності людського розуму та віри в раціональний (науковий) прогрес, бо віра має бути сильнішою за розум, інтуїція і почуття – надсвідомістю;

2) буржуазного ладу, з його різким розшаруванням бідності й багатства, буржуазності, прагненням прибутку, соціальним егоїзмом, наголошуючи натомість на середньовічних зразках соціальної впорядкованості;

3) механістичного розуміння суспільства як простої сукупності людей, стверджуючи, що суспільство є органічною (живою) цілісністю, атому вимагає:

а) не різких (революційних) змін, а поступових, еволюційних;

б) не ломки й штучної перебудови існуючих соціальних інститутів, а їх пристосування до нових політичних принципів, до існуючих віками систем норм, звичаїв, традицій, інститутів, моральних засад;

в) не зміну суті держави, а тільки усунення окремих її частин, її відозміну, бо держава не результат договору між людьми, а породження природного (божественного) ходу речей, який не контролюється людським обмеженим розумом;

4) здатності держави бути природним і ефективним органом управління, а тому бажаним є послідовне обмеження її втручання у регулювання суспільних відносин, перехід цих функцій від держави до релігії, моралі, традицій як більш тонкого механізму регулювання.

Консерватори закликали до соціальної стабільності, позаяк нові порядки не гарантують, що вони кращі за попередні:

визнання необхідності класової ієрархії;

усвідомлення існування всезагального морально-релігійного порядку;

визнання недосконалості людської природи, обмеженості людського розуму, нерівності людей.

Отже, основними цінностями консерватизму є **суспільна стабільність**, порядок, закон, традиції, сім'я, держава, нація, влада, релігія, ієрархія.

Консерватизм також зазнавав змін. Якщо на початку він захищав інтереси феодално-аристократичних кіл, то вже після революцій 1848–1849 р. р. почав наповнюватись буржуазним змістом. Консервативні ідеї слугували захистом від домагань робітництва, відстоюючи інтереси великого капіталу.

В середині 70-х р. р. XX століття консервативні ідеї знов набули актуальності й популярності в США та Європі, особливо після економічної кризи 1973–1974 р. р. Це відродження дістало назву «неоконсерватизму» і уособлювалось з тривалим перебуванням Р. Рейгана та М. Тетчер на вищих державних посадах в США та Англії («рейганоміка», «тетчеризм»). Його провідними ідеологами виступили Д. Белл, Ф. Хаек, М. Фрідман. В неоконсерватизмі помітні тенденції поєднання ідей лібералізму і консерватизму в період структурних змін і переходу до постіндустріалізму. Влучно схоплено сутність синтезу цих ідей в гаслі: «Розчистити місце від усього, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження».

Неоконсерватизм наголошує на:

- посиленні ролі еліт в управлінні державою;
- звільненні приватного капіталу від надмірного державного втручання;
- скороченні соціальних витрат і стимулюванні економічної активності громадян, – які повинні розраховувати на власні сили;
- посиленні порядку і законності;
- відмові від тих змін, які підривають політичну стабільність чи обмежують владу великого бізнесу;
- ринкових відносинах як рушіях суспільного розвитку;
- пріоритеті свободи щодо соціальної рівності, оскільки остання неможлива;
- відмові від високих податків на великий капітал для перерозподілу прибутків в інтересах бідних;
- зміцненні морального порядку.

В різних країнах неоконсерватизм мав свою специфіку і відповідно різновиди: а) ліберально-консервативний (США, Великобританія) як єдність ринку, індивідуальних свобод і влади закону; б) християнсько-демократичний (ФРН) з акцентом на державному регулюванні поведінки людей; в) авторитарний (Франція – голлісти, Ірландія – партія Фіана Файл), де державі пропонується більше втручання в економіку, ринок, поведінку людей для приборкання стихії.

Таким чином, консерватизм завжди має шанси бути задіяним в перехідних умовах. Економічна криза засвідчує правоту сумнівів раннього консерватизму щодо беззастережної віри в претензії людського розуму на

всеобізнаність. Можливості розуму безмежні, але без моральних цінностей вони прирікатимуть людей на конфлікти й розбрат. В Україні консервативна ідеологія тільки відшукуює свою ідентичність, і відрізняється від світового консерватизму своєю радикальністю і до певної міри лівизною.

Соціал-демократизм – ідеологічна течія, що виступає за еволюційний розвиток капіталістичних відносин та переростання їх в соціалістичні зі збереженням приватної власності, забезпеченням зростання середнього класу і соціального партнерства, досягненням значно вищого рівня соціальної рівності й справедливості.

Соціал-демократія – важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

Базові цінності соціал-демократизму:

- рівність,
- свобода,
- справедливість,
- солідарність

Політичні та економічні пріоритети:

- рівність всіх форм власності;
- державне регулювання ринкової економіки;
- соціальна держава;
- збільшення соціальних програм;
- захист прав та інтересів меншин.

Соціал-демократія як політичний рух виникла в останній третині XIX сторіччя у Західній Європі як партія робітничого класу, яка стояла на революційних позиціях.

Німецький економіст Едуард Берштейн (1850–1932) – одним з перших здійснив розгорнуте обґрунтування соціал-демократичної ідеології.

Його теоретична позиція тісно пов'язана з політичною орієнтацією на реформи. На відміну від К. Маркса він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, який не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, щоб управляти суспільними процесами, перебрати на себе всю повноту державної влади. Перехід до соціалізму може відбуватися не внаслідок революції, яку Е. Бернштейн назвав «політичним атавізмом і ознакою варварства», а лише через соціалізацію капіталізму. Найближчими цілями робітничого руху він вважав боротьбу за економічні й політичні права.

Соціал-демократизм віддає перевагу стихійному, еволюційному розвитку економіки, основою організації якої є споживча й виробнича кооперація, здатна вдосконалювати за ініціативою «знизу», утверджувати справжню демократію, за якої жоден клас не користується привілеями.

Соціал-демократи постійно наголошують на тому, що задля суспільного блага необхідний певний рівень **правосвідомості** громадян – уміння жити за законами, контролюючи свої пристрасті, адже демократична форма правління передбачає високий ступінь не лише свободи, а й **відповідальності всіх**.

Е. Бернштейн вважав, що між соціалізмом і демократією немає прірви. Демократія ґрунтується на визнанні суверенітету особистості, а тому сприяє її інтелектуальному та моральному розвитку. Для соціалізму як руху з удосконалення виробничих відносин характерне гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Звідси назва його концепції – «демократичний соціалізм».

Соціал-демократи надають перевагу еволюційному шляхові розвитку, перетворенню суспільства на краще через реформи. Їх економічні засади ґрунтуються на ідеї усупільнення, а не одержавлення засобів виробництва. Своє ставлення до ринку вони визначають формулою: «**Конкуренція – наскільки можливо, планування – наскільки необхідно**». Міжнародна діяльність соціал-демократів базується на ідеї миру, міжнародної солідарності, терпимості, ліквідації соціальної та національної нерівності й дискримінації людини.

Глибока еволюція соціал-демократії почалася в 1951 році, коли Франкфуртський Конгрес Соцінтерну визнав право на приватну власність як необхідну передумову свободи людини. Згодом у 80-і роки соціал-демократичні партії різко повернули у бік класичного лібералізму, до політики більш вільної конкурентної економіки. Нові теоретичні положення були включені у програму соціал-демократів на Берлінському з'їзді у 1989 році. В ній, зокрема, зафіксовано відмову від прискороного промислового росту, проведення будь-якої господарської діяльності із врахуванням впливу на стан екології, багато уваги приділено рівному з чоловіками становищу в суспільстві жінок, новими орієнтаціями доповнена програма зовнішньополітичної діяльності.

Найбільший вплив соціал-демократична ідеологія має в Німеччині, Австрії, Великобританії, Франції, Італії, скандинавських країнах. Міцні позиції займає вона також у Латинській Америці, ряді країн Азії, Близького Сходу. Про високий авторитет соціал-демократії засвідчує той факт, що нині вони перебувають при владі в 17 європейських країнах.

5.4 Характеристика ідеологічної ситуації в сучасній Україні

Досягнення Україною реальної незалежності та її залучення до міжнародної системи поділу праці створюють якісно нову ситуацію для розвитку української нації – народу з давньою та самобутньою культурою, багатою історією, народу, який має значний потенціал ін-

телекту і духовності. Нове становище України у світі вимагає відповідного осмислення її нових національних інтересів, відмінних від тих, що притаманні напівколоніальній країні.

Таке осмислення має починатись із радикальної переоцінки усталеної за радянських часів системи цінностей. Історично українська національна свідомість розвивалась переважно в умовах відсутності повнокровної державності, але стійкість духу нації, його здатність до самовідтворення у вкрай несприятливих умовах життя багатьох поколінь зробили можливим проєкт сучасної України як суверенної демократичної держави.

Єдність української політичної нації, консолідація суспільства залежить насамперед від чіткої визначеності вихідних засад, на які спирається нація, що вирішила створити власну державу.

Суверенітет є такою якістю існування нації, коли вона має змогу розпоряджатись як собою, так і тим майном, територією, що їй належать в силу історичних обставин. Розвиток нації передбачає зміцнення її державного суверенітету, забезпечення її національних інтересів. Зведення нанівець суверенітету, нехтування національними інтересами призводить до розмивання ідентичності нації, вона починає усвідомлювати себе приналежною до чужої держави, і саме так сприймається світовою громадськістю.

Суверенітет держави завжди має, з одного боку, зовнішній аспект – визнання її іншими державами, з іншого – внутрішній аспект – визнання її власним народом. Якщо, наприклад, розмивання ідентичності нації сягає рівня, коли в суспільстві створюються кілька самостійних центрів, що втратили відчуття національної єдності, спільну історичну пам'ять і вважають себе окремими народами, то зрозуміло, що тоді має сформуватись й інше поняття внутрішнього суверенітету держави.

Національно-культурний або духовно-інтелектуальний аспект суверенітету нації є найбільш важливим з огляду на історичну перспективу. Знецінення національної самобутності, розмивання ідентичності нації, відсутність умов для повнокровного духовного її розвитку призводять до виродження нації та зникнення самої держави. Протягом багатьох років складалась система духовно-культурної та інформаційної залежності України від центральних інституцій імперії, поглиблена в період панування тоталітарної системи. Разом з тим вихід країни в міжнародний інтелектуальний і культурний простір є необхідною умовою виживання нації, реалізації її суверенітету.

Консолідація нації не може бути досягнута на ідеологічному ґрунті космополітизму або комунізму. Для України неприйнятна й ідея

великодержавності, побудова української держави можлива лише на засадах національно-демократичного спрямування європейського взірця. Мова йде про форми колективної свідомості, що консолідують націю та не притискують творчий розвиток людини.

Суспільство вважається більш-менш консолідованим, якщо окремі його елементами (соціальні групи, класи, окремі особи) орієнтовані більше на зв'язки між собою, ніж на зв'язки з зовнішніми – щодо всього суспільства – структурами. Тому ідея, що сприяє посиленню внутрішніх суспільних зв'язків, є важливим державотворчим чинником. Стосовно держави можна говорити про три типи ідеології консолідації:

- імперська ідеологія, яка ґрунтується на можливості вирішувати проблеми одного народу за рахунок інших, хоча і полегшує комунікаційні взаємодії в межах держави;

- національно-визвольна ідеологія, яка є відповіддю на імперську ідею: йдеться про боротьбу за право нації продуктивно і самостійно вирішувати свої проблеми, але яка мала орієнтувати на певну самоізоляцію;

- національно-прогресивна ідеологія, яка орієнтує націю на вирішення своїх проблем, при узгодженні власних інтересів з інтересами інших націй.

Останній тип є більш прогресивним, бо стимулює розвиток як внутрішнього потенціалу нації, так і потенціалу міжнародних комунікацій, сприяючи таким чином поліпшенню добробуту як нації в цілому, так і кожної окремої людини.

Саме національно-прогресивна ідеологія, яка синтезує переваги перших двох ідеологічних моделей державності, тобто ідеологія цивілізованого й динамічного розвитку є сьогодні найбільш відповідною для консолідації українського суспільства, в умовах, коли для України нині практично відсутня воєнна загроза з боку інших держав, а її проблеми національного становлення перейшли здебільшого в площину культурного відродження.

Державна незалежність України є наслідком з одного боку, зацікавлень оптимізувати вирішення регіональних соціально-економічних проблем, тобто результатом вияву місцевих інтересів, а з іншого – пробудження до життя національної ідеї та традиції українського державотворення. Самоідентифікація населення південних та східних регіонів України є досить розмитою, і багато хто тут усвідомлює себе скоріше громадянином колишнього СРСР, аніж незалежної України. Населення ще значною мірою тримається за старі стереотипи, а вони стримують його поступ. Водночас кожна законослухняна людина бажає жити у міцній, багатій та розвинути незалежній державі, де панує правопорядок і де неможливі великі соціальні катаклізми. Ніхто не поставить під сумнів існування держави, якщо кожен її громадянин

буде мати можливість реально вирішити проблеми власного життя та добробуту, маючи в цьому підтримку та захист з боку влади.

Ідея консолідації українського суспільства формується сьогодні як політична ідея такої української державності, в якій можуть бути зацікавлені усі головні ідеологічні течії, що ведуть діалог між собою та діють в інтересах усього українського народу. Саме це забезпечує нині повільне, але послідовне просування по шляху цивілізаційного розвитку.

Сьогодні в Україні фактично немає ані офіційної державної, ані взагалі жодної соціальної ідеології, такої собі «філософії життя», яка цілком добровільно визнається й поділяється абсолютною більшістю громадян. Деідеологізація (тобто звільнення нашого суспільства від засилля і диктату попередньої тоталітарної ідеології) в цілому є дуже позитивне явище. Взагалі наявність в країні якоїсь єдиної офіційної ідеології, що охороняється й підтримується всіма існуючими у влади засобами, мабуть, якраз і є однією з основних ознак тоталітаризму. Але, в той же час, у будь-якому стабільному суспільстві завжди існує якась загально визнана система світогляду, що базується на спільності соціальних, політичних та інших інтересів, на цільових та ціннісних настановах, на потребі в конструктивних і позитивних орієнтирах, які визначають шляхи та засоби практичної реалізації накреслених соціальних цілей і завдань.

В цілому нинішній стан ідеологічної сфери України можна визначити як «ідеологічний вакуум». Таке становище в історії відоме. Воно звичайно буває тоді, коли певні ідеали, що раніше з'єднували й надихали суспільство, вже втратили свою принадну силу, а інших, які б змогли їх замінити, ще немає.

Сучасний стан «ідеологічного вакууму» таїть у собі дуже реальну небезпеку для суспільства. Так, насамперед, він призводить до стрімкої дегуманізації українського соціуму, що постійно поглиблюється. Це є вельми негативний процес, при якому на ділі кояться знецінення життя простої людини, зневага до її прав, честі й гідності, можливостей та інтересів, звуження умов і факторів, які забезпечують її нормальну життєдіяльність і розвиток.

Поряд із дегуманізацією йде деморалізація суспільства, що особливо виявляється в безпрецедентній соціально-політичній апатії громадян, з одного боку, а також у швидкому розпаді традиційних духовно-моральних основ народного буття – з іншого. Останнє, наприклад, проявляється у повальній «матеріалізації» усіх суспільних відносин, коли інтереси вульгарного прагматизму, власної користі і хижої наживи раптом починають ставати головним мотивом життя та поведінки людей. Небезпечних, як відомо, розмірів сягає у нас криміналізація економіки,

суспільства в цілому і (що є особливо загрозливим) його управлінських структур і правоохоронних органів.

Усе це відбувається на фоні постійного погіршення соціально-психологічного стану в суспільстві. У теперішній час у багатьох людей (іза втрати бачення будь-якої соціальної перспективи, життєвих і моральних орієнтирів, соціально-економічної нестабільності та матеріальної незабезпеченості) спостерігаються різні страхи, невпевненість в майбутньому, розгубленість, дезорієнтація, нерозуміння поточної ситуації, почуття своєї незатребуваності й непотрібності соціуму, відчай і зневіра у власні сили та здатність змінити до кращого будь-що в цьому світі.

З часу надбання Україною незалежності різні соціальні й політичні країні, але й за її межами) постійно намагаються заповнити «ідеологічний вакуум», пропонуючи українському суспільству свої ідеї та погляди. У головному всі вони збігаються з традиційними західними соціально-політичними доктринами: комуно-соціалістичними, демократичними, ліберальними, консервативними, націоналістичними, релігійно-клерикальними, альтернативними. Комуно-соціалістична ідеологія, яка раніше була в країні панівною (навіть незважаючи на збереження в умах багатьох людей пострадянських пережитків), в цілому є здискредитованою в очах суспільства, головним чином, завдяки повній невідповідності своєї теорії до історичної практики, тотальній неправді та чисельним злодіям попереднього політичного режиму. Тому, мабуть, оця ідеологія вже ніколи не зможе користуватися колишніми довірою, визнанням і моральною підтримкою більшості українського народу.

З іншого боку, для суспільної та індивідуальної свідомості громадян України зберігають свою привабливість саме ті елементи комуно-соціалістичної ідеології, які були основані на експлуатації нею споконвічних загальнолюдських цінностей та інтересів: поривання людей до свободи, соціальної справедливості, рівності, нормальних людських стосунків, стабільності, миру, чесної й вільної творчої праці та ін. Окрім того, в суспільстві явно помітна зацікавленість у деяких ліберальних і демократичних ідеях, що також мають гуманістичну спрямованість. Людям зрозумілі і близькі такі положення сучасних західних ліберальних та демократичних доктрин, як визнання природних прав і свобод людини (особливо прав на особисту і економічну свободу, на трудову приватну власність), гарантії їх захисту незалежно від соціального та майнового статусу, статі, віку, національності, принципи цивілізованої і гуманної ринкової економіки, ліквідація чи значне пом'якшення різних форм втручання держави в справи особи й суспільства, рівність можливостей, виборність і розподіл влади при її безумовній відповідальності перед народом, широкое самоврядування і т. д.

Актуальність націоналістичної ідеології на даному історичному відрізку часу обумовлюється об'єктивними обставинами. А саме: сьогодні в Україні швидко та безповоротно іде об'єктивний процес формування української політичної нації. Усіх українців – сьогодні природно об'єднує, в першу чергу, єдина Батьківщина-Україна, а також спільні історична доля, умови життя, соціально-політичні, економічні, культурні та інші інтереси. Разом із тим, цілком справедливими й законними є деякі вимоги національно-патріотичних сил. Наприклад, про єдину державну мову – українську, єдине громадянство, створення в самій Україні відповідних умов для вільного й всебічного розвитку, разом з іншими, корінного українського етносу.

Нова українська ідеологія повинна відповідати таким принциповим умовам:

1) бути побудованою на знанні та урахуванні об'єктивних за котрих є прагнення всіх до щастя, свободи, безпеки, стабільного існування та всебічного прогресивного розвитку);

2) враховувати загальносвітовий, а також власний історичний досвід, менталітет, багаті духовно-моральні, культурні, інші прогресивні традиції багатонаціонального українського народу;

3) наголошувати на спільності та неподільності українського народу (нації, українців), який складають всі громадяни України, незалежно від їх етнічного походження чи інших соціально-демографічних чинників;

4) виходити із факту існування України як незалежної і суверенної держави, яка є невід'ємною складовою частиною та рівноправним членом світового співтовариства, але має свої особисті національні інтереси і стратегічні цілі;

5) підкреслювати необхідність першочергової опори на власні сили, творчий потенціал та здібності самого Українського народу;

6) виховувати громадян України в дусі патріотизму, гуманізму, соборності, солідарності, співпраці та взаємодопомоги;

7) знімати діалектичне протиріччя між новим і старим не шляхом боротьби і взаємного виключення, а їхнього синтезу та примирення;

8) бути миролюбною, конструктивною, орієнтованою не на конфронтацію, а на цивілізовану, гармонійну згоду всіх особистих і суспільних інтересів, ненасильницьке вирішення всіх конфліктів на основі взаємних компромісів, поступок і консенсусу;

9) стверджувати, що чесна, добросовісна і творча праця є основою розквіту України й добробуту кожного конкретного її громадянина, а також однією з головних соціальних цінностей;

10) мати позитивний соціально-психологічний настрій;

11) виступати моральним регулятором життя суспільства, створюючи в ньому атмосферу рішучого неприйняття і морального осуду всіляких негуманних і антисоціальних проявів.

Отже, вивчення сучасного ідеологічного і соціального стану в Україні, думок її громадян дозволяє зробити принаймні три висновки:

1. В теперішній час Україна дуже потребує рішучої гуманізації усіх сторін суспільного життя і всіх соціальних відносин.

2. Україні потрібен свій особливий, новий і оригінальний шлях розвитку, який зміг би на основі інтеграції та синтезу поєднати в собі найбільш прогресивні риси сучасних соціальних систем, забезпечити спадковість й безперервність українського історичного процесу, і, в той же час, повністю відповідати загальному напрямку розвитку всього людства.

3. Сьогодні українське суспільство відчуває потребу в цілковито новій світській «філософії життя», яка б змогла вказати йому цей новий прогресивний шлях розвитку, запропонувати нові соціально-важливі цілі і орієнтири, прийнятні для громадян і суспільства засоби й методи вирішення нових історичних завдань.

Стає очевидним, що ця нова українська «філософія життя», як і попередня комуністична ідеологія, також має бути масштабною, цілісною, науковою, орієнтованою в майбутнє України системою ідей та поглядів на світ і суспільство. Але, на відміну від останньої, – більш сучасною й прогресивною за неї, насправді гуманістичною за своєю суттю і народно-патріотичною за своєю спрямованістю.

Питання, які виносяться на семінарські заняття

1. Сутність та розвиток політичної ідеології.
2. Структура та функції політичної ідеології.
3. Різновиди сучасних політичних ідеологій.
4. Сучасна ідеологічна ситуація в Україні.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Культ особистості політичного лідера: умови його виникнення.
- Лібералізм в Україні: історія і сучасність.
- Сучасний соціал-демократичний рух.
- Ідеологічні традиції в українському суспільстві.
- Ідеї лібералізму в Україні.
- Ідеї консерватизму в Україні.
- Ідеї соціал-демократизму в Україні.
- Ідеологічна криза сучасних українських партій.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: політична ідеологія; політичні інтереси; політичні цінності; політична доктрина; лібералізм; консерватизм; соціалізм.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сутність політичної ідеології?
2. Назвіть основні наукові підходи щодо розуміння політичної ідеології?
3. Назвіть структуру політичної ідеології?
4. Яку роль відіграють ідеологічні концепції в політичному житті суспільства?

Лекція 6. Партийна та виборча система України

План лекції

- 6.1 Партиїні системи: поняття, сутність та типологія.
- 6.2 Становлення партійної системи сучасної України.
- 6.3 Основні типи сучасних виборчих систем.
- 6.4 Становлення виборчої системи в Україні.

6.1 Партиїні системи: поняття, сутність та типологія

Значну роль у формуванні, функціонуванні та ефективності політико-правової системи будь-якої країни відіграє партійна система.

Дії політичних партій тісно пов'язані одна з одною, взаємозалежні та знаходяться в певних політичних відносинах зі всіма елементами та ланками політичної системи суспільства. Партиїні системи об'єднують ті політичні партії, що виробили і дотримуються загальних принципів боротьби і взаємовідносин, дозволених законодавчими актами. Характер партійних систем залежить від виду політичного режиму, механізму та ефективності демократії.

Основною рисою, що відображає сутність партійної системи є характер і взаємовідносини існуючих у державі політичних партій, умови їх діяльності і фактична роль в керівництві державними справами, особливо в формуванні уряду. Оскільки суспільство диференційоване, то йому властива різноманітність соціальних, у тому числі політичних інтересів. Партийна система є складовою частиною політичної системи країни.

Головними ознаками партійної системи є: взаємодія партій на нормативно-організаційній основі; здійснення зв'язків між партіями та державою, громадськими об'єднаннями і громадянами; боротьба за владу та її реалізацію, контроль за діяльністю владних структур. Правові основи цих взаємовідносин закріплені у Конституції, законах про партію, про вибори та інших нормативно-правових актах кожної держави.

Отже, спираючись на зазначені ознаки, можна надати наступне визначення поняттю «партійна система».

Партійна система – це складова політичної системи, сукупність існуючих у суспільстві політичних партій з їх взаємовідносинами між собою, а також з іншими громадськими об'єднаннями та державними інститутами влади, що складаються у процесі політичної боротьби за владу.

Партіїні системи у сучасних країнах світу характеризуються значною розмаїтістю, що пояснюється наявністю соціальних, національних, історичних, економічних, політичних, культурних, релігійних та інших особливостей, властивих кожній державі, чинного законодавства, гостроти соціальних конфліктів тощо.

Партійні системи можна класифікувати за різними критеріями, тому що єдиного підходу у політологів у цьому питанні не існує. Вони розрізняються насамперед на основі кількісного та якісного критерію. Кількісний критерій вказує на те, скільки партій реально борються за владу або здійснюють вплив на неї, а якісний – акцентується на формах взаємодії між партіями та на способах формування ними інститутів державної влади.

Так, французький політолог М. Дюверже залежно від кількості партій виділив два типи партійних систем – однопартійні та багатопартійні, а його співвітчизник Ж. Блондель залежно від кількості партій та їх положення у партійній системі виділив чотири типи – двопартійні; система двох з половиною партій; багатопартійні з домінуючою партією та багатопартійні без домінуючої партії. Але найбільш деталізованою у теорії партійних систем є семиступенева класифікація, запропонована італійським політологом Дж. Сарторі, до якої залежно від конкретних особливостей певного суспільства входять:

- однопартійна система;
- партійна система з партією-гегемоном;
- партійна система з домінуючою партією;
- двопартійна система;
- партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму;
- партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму;
- атомізована партійна система.

На сучасному етапі найчастіше розрізняють три основних типи партійних систем: однопартійна, двопартійна (біпартизм) та багатопартійна. При цьому, за визначенням Ж. Блонделя, однопартійна система – це така система, за якою одна партія одержує на виборах більше 65% голосів виборців, двопартійна – в якій дві найбільш впливові партії одержують загалом більше 75% голосів виборців, а багатопартійна – в якій дві найбільш впливові партії у сумі набирають менше, ніж 75% голосів виборців.

Однопартійна система – характеризується наявністю в країні тільки однієї політичної партії, яка реально впливає на здійснення державної влади. Цій системі також характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, усунення опозиції, заборона існування інших партій. Наприклад, у ст. 5 Конституції Республіки Куба 1976 р. зазначено, що «Комуністична партія Куби... є вищою керівною силою суспільства та держави...». У чистому вигляді така система характерна для країн з авторитарним і тоталітарним політичним режимом. Саме така партійна система у різні періоди існувала у фашистській Італії і нацистській Німеччині, Радянському Союзі. Сьогодні однопартійна система діє у В'єтнамі, Північній Кореї, на Кубі та деяких країнах Африки.

Слід зазначити, що однопартійна система не унеможлиблює існування в країні декількох партій, але реально тільки одна з них є правлячою, визначає розвиток усього суспільного життя, регламентує діяльність інших партій. Тобто всі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. Будучи різновидом однопартійної системи, система з партією-гегемоном не створює умов для реалізації різноманітних ідей та інтересів, що призводить до її кризи. Гегемоністська партійна система була типовою для деяких колишніх соціалістичних країн Східної Європи ХХ ст. (Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини), в яких, крім правлячої комуністичної партії, були зареєстровані і інші партійні об'єднання, але вони не брали участі у політичній боротьбі і беззастережно визнавали керівництво комуністичної партії. Сучасним прикладом партійної системи з партією-гегемоном може бути Китай, де, крім правлячої Комуністичної партії, існує ще вісім партій, що входять до складу Патріотичного єдиного фронту, очолюваного Компартією Китаю.

Інший характер має різновид однопартійної системи, що дістав назву партійної системи з домінуючою партією. Ця система також передбачає існування декількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу за результатами виборів отримує більшість парламентських мандатів і право формування уряду. З формального боку така система є багатопартійною, а фактичне за цієї системи в країні протягом десятиліть править лише одна партія. Система з домінуючою партією характеризується демократичним політичним режимом, відсутністю урядових коаліцій і наявністю малоефективної опозиції. Прикладом такої системи може бути партійна система Мексики, де понад 70 років країною правила Інституційно-революційна партія; Парагваю та Японії, де майже 50 років правлячими партіями були відповідно партія «Колорадо» та Ліберально-демократична партія. Подібна ситуація тривалий час мала місце у Швеції, де переважну більшість голосів на виборах одержувала Соціал-демократична робітничка партія, в Індії – Індійський Національний Конгрес та в Єгипті – Націонал-демократична партія.

Отже, однопартійна система характеризується стабільністю, передбачуваністю політичного курсу, але, у той же час, за умов відсутності реальної партійної конкуренції, використання однієї партії свого монопольного становища у системі влади, вони згодом стають схильними до бюрократизації, консерватизму, виникає ризик перетворення партії на закриту соціальну групу і тим самим прирікає партію на втрату нею політичного впливу, що зрештою призводить до кризи у розвитку суспільства.

Двопартійна система (біпартизм) характеризується тим, що за наявності декількох різних партій лише дві найвпливовіші із них реально претендують на політичну владу, які поперемінно внаслідок виборів змінюють одна одну. Тобто одна з цих партій, яка виграла вибори, виступає в ролі правлячої, інша – опозиційної. Час від часу вони міняються місцями. Безумовно, кожна з них має свій погляд на суспільний розвиток і хоче мати якомога більше місць у вищих органах держави. Подібна система з одного боку дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обмежений коаліційними угодами, а з іншого – ускладнює можливість приходу до влади третьої політичної сили. Класичними двопартійними системами вважаються партійна система США, у політичному житті яких визначальну роль вже понад 100 років відіграють Демократична і Республіканська партії, та Великобританії, у політичному житті якої переважають Лейбористська і Консервативна партії.

Досить розповсюдженим різновидом двопартійної системи є система двох із половиною партій, яку ще називають трипартійною. Така система складається за умови, що жодна з двох найбільших партій за результатами парламентських виборів не в змозі отримати більшості мандатів без підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена у парламенті. Ця третя партія, примикаючи до однієї з двох основних партій, забезпечує їй парламентську більшість і право формування уряду, тоді як інша основна партія стає опозиційною. Така ситуація характерна для Німеччини, де основні партії – Соціал-демократична партія Німеччини і блок Християнсько-демократичний союз / Християнсько-соціальний союз домагаються перемоги, об'єднуючись із третіми партіями – Вільною демократичною партією або Партією Зелених.

Отже, двопартійна система характерна насамперед для країн, в яких існує стійке однорідне соціальне та культурне середовище з традиційними цінностями, які підтримуються більшістю членами суспільства.

Багатопартійна система характеризується тим, що за наявності в країні безліч партій у конкурентній боротьбі за владу змагаються різні за ідеологією та ставленням до характеру перетворень у суспільстві три і більше політичних партій, жодна з яких не здатна отримати підтримку більшості у парламенті і тому змушена формувати уряд на коаліційній основі. Ця система одержала найбільшого поширення у країнах Західної Європи (Бельгія, Данія, Італія, Нідерланди, Швеція та ін.).

У залежності від кількості партій, які реально впливають на функціонування державних інститутів та ідеологічної дистанції між ними, Дж. Сарторі розрізняє наступні різновиди багатопартійної системи:

1) **партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму**, для якої характерне представництво у парламенті лише декількох (як правило, трьох – п'яти) політичних партій, жодна з яких не має більшості мандатів і не може самостійно сформувати уряд. За цією системою партії перебувають на поміркованих політичних позиціях, між якими існують незначні ідеологічні розбіжності, а також відсутня позасистемна парламентська опозиція. Уряд формується однією партією, яка отримала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах, хоча інші партії також представлені у парламенті або коаліцією партій залежно від розподілу мандатів у парламенті. Стабільність уряду насамперед залежить від того, стабільна (Швейцарія) чи нестабільна (Бельгія, Італія, Нідерланди, Фінляндія) партійна коаліція у парламенті. Якщо партійна коаліція є нестабільною, то уряди можуть змінюватися кілька разів за один термін повноважень парламенту;

2) **партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму**, для якої характерне представництво у парламенті шести і більше політичних партій, між якими існує значне політичне та ідеологічне розмежування, наявність позасистемних опозиційних партій, тобто таких, які взагалі виступають проти існуючої соціально-економічної і політичної системи. Уряд формується партіями центру, а його стабільність залежить від міцності центристських (урядових) коаліцій. Ця система поширена в країнах (насамперед у постсоціалістичних і пострадянських), де політична система має перехідний характер від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і де відбувається протистояння політичних сил, що виступають прихильниками минулого чи нового суспільно-політичного устрою;

3) **атомізована партійна система**, для якої характерне представництво у парламенті багатьох, у тому числі й позасистемних, малочисельних і маловпливових політичних партій, наявність безвідповідальної опозиції. Уряд формується або на основі широкої коаліції партій, або на позапартійній основі. Ця система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем. Вона характерна для держав, що стали незалежними, і в яких, після тривалого часу тоталітарної однопартійності, йде активний процес партійного будівництва, тобто партійна система перебуває у стадії свого становлення. Так, початок становлення партійної системи в Україні, Росії, Білорусії та в інших країнах Східної Європи припадає наприкінці ХХ ст.

Отже, у сучасному світі існують різні типи партійної системи і, як свідчить практика, кожен із них має свої переваги та недоліки. Наприклад, віддаючи перевагу багатопартійній системі перед

однопартійною, слід мати на увазі, що з першою пов'язана гостра міжпартійна боротьба, нестабільність, маніпулювання свідомістю населення тощо, друга – хоча і позбавлена багатьох недоліків багатопартійної системи, але і вона виявилась урешті – решт нестійкою і практично в усіх країнах поступилася місцем різним типам багатопартійної системи. Навіть стабільна і ефективна двопартійна система має свої недоліки, оскільки дві політичні партії знижують можливість повноправної участі третіх сил у процесі прийняття рішень, тобто фактично монополізують представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів.

6.2 Становлення партійної системи сучасної України

Відродження політичного плюралізму і багатопартійності в Україні нерозривно пов'язано з процесом становлення і розбудови української державності. Основою сучасної партійної системи стали перші неформальні об'єднання, товариства, різноманітні політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації, серед яких наймасовішою політичною силою був «Народний рух за перебудову», що протистояв у той час монополії Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС).

Для цього періоду були характерні наступні риси:

- політичні об'єднання мали позапартійний характер і організаційно еволюціонували від неформальних угруповань до масового руху;

- ідейна платформа більшості політичних об'єднань еволюціонує від гасел загальноперебудовних і духовного відродження до державного суверенітету України і антикомунізму;

- методи і засоби діяльності нових організацій еволюціонують від нечисленних зборів до масових мітингів, від теоретичних дискусій у вузькому колі до боротьби за депутатські мандати;

- нові політичні об'єднання перебували у стані різкої конфронтації з номенклатурою компартії, що утримувала монополію на владу.

Цей стан в політичній системі, звичайно, не можна назвати багатопартійністю, але він багато в чому заклав основи сучасної партійної системи, був спробою ідеологічного розмежування в межах комуністичного ладу. Цей період, який умовно називають протопартійним, тривав від 80-х років до 1990 року. Це була перша спроба ідеологічного розмежування в межах комуністичного ладу бувшого СРСР. Потім політичні процеси, які відбувалися в Україні, набули форму відкритої трансформації однопартійної системи в систему багатопартійну.

Сучасна партійна система України пройшла декілька етапів свого формування.

I етап (1990–1993 р.р.) – період початкової багатопартійності (так званий «національно-романтичний»). Його характерними рисами були:

– правове оформлення багатопартійності в 1990 р. внаслідок скасування статей 6 і 7 Конституції СРСР, в яких закріплювалася однопартійна система. Першими легалізованими партіями в 1990–1991 р. р. стали: Українська республіканська партія (УРП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія Зелених України (ПЗУ), Ліберальна партія (ЛІТУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП) та Соціалістична партія України (СПУ);

– визначальним при створенні партій був ідеологічний чинник. Уже в перші роки незалежності на програмно-ідеологічній та особистісній основі сформувався спектр політичних сил, що відображав практично всі ідеологічні позиції – від крайньо-лівих до крайньо-правих;

– нові партії були нечисленими, мало відповідали реальним потребам громадян та не були залученими до вироблення державної політики;

– партійні структури, маючи лише попередні програми без механізмів їх реалізації, не могли стати повноцінними суб'єктами політичної системи. Але на виборах до Верховної Ради 1990 р. представники опозиційних партій та рухів переважно національного спрямування дістали близько чверті мандатів і, тим самим, стали досить впливовою силою всередині законодавчого органу. Прикладом цього може слугувати прийняття Верховною Радою постанови про заборону діяльності Компартії України після спроби державного перевороту 19–21 серпня 1991 р. у Москві.

II етап (1993–1998 р. р.) – визначають як етап атомізованої багатопартійності. Основними рисами цього періоду є:

– на тлі соціально-економічних проблем, що охопили українське суспільство в цей період, спостерігається організаційне оформлення партій і подальше зростання їх кількості;

– однак партії ще не мали такого рівня впливу, який допоміг би їх фракціям створити більшість у Верховній Раді України та місцевих представницьких органах, формувати склад уряду та органів виконавчої влади на місцях. Вибори 1994 р. не принесли ні бажаного зміцнення, ні укрупнення українських партій. Серед причин цього слід виділити: по-перше, Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 1993 р., який встановив мажоритарну виборчу систему, фактично проігнорував політичні партії; а по-друге, саме суспільство було ще недостатньо структурованим, а політичні партії – недостатньо зрілими, особливо в питанні визначення і розширення своєї соціальної бази.

– правочентристський (національно-демократичний) та лівий напрям отримали своїх фаворитів. У 1993 р. відбулася трансформація громадської політичної організації Народного Руху України (НРУ) у політичну партію, а також було знято заборону з діяльності Комуністичної партії України (КПУ) та її реєстрації. Вибори 1994 р. підтвердили домінуючі позиції цих політичних сил;

– вплив ідеологічного чинника на створення політичних партій відчутно зменшується і поєднується з іншими факторами. Створюються політичні партії, що відображають і захищають інтереси державно-політичної еліти (створення так званих «партій влади») та фінансово-промислових груп. Прикладом політичних партій, створених шляхом адміністративним втручанням, слід назвати Народно-демократичну партію (НДП) і Аграрну партію України (АПУ).

III етап (1998–2006 р.р.) – період формування системи поляризованого плюралізму. Початком цього етапу є проведення виборів 1998 р. на новій мажоритарно-пропорційній основі, яка діяла до парламентських виборів 2006 р. Зміна виборчої системи з мажоритарної системи абсолютної більшості на змішану мажоритарно-пропорційну систему стимулювала трансформацію партійної системи з атомізованої у систему поляризованого плюралізму. Про це свідчать такі характеристики:

– значна поляризація серед політичних сил та їх ідеологічна несумісність;

– існування політичного центру і двосторонньої опозиції;

– наявність політичних сил, які відмовлялись визнавати чи ставили під сумнів легітимність існуючих у державі порядків;

– зростає чисельність політичних партій та утворюються їхні структури в регіонах;

– зменшення кількості безпартійних депутатів та зміцнення статусу політичних партій завдяки проведенню виборів на партійній основі;

– скорочення кількості політичних партій, представлених у Верховній Раді України. У 1998 р. результати голосування за партійними списками свідчать, що 8 політичних партій подолали чотирьох-відсотковий виборчий бар'єр і, таким чином, здобули представництво у парламенті. Причому із загальної кількості кандидатів у народні депутати на виборах 1998 р. 56,6% були висунуті політичними партіями та виборчими блоками партій. Серед народних депутатів України, обраних в одномандатних виборчих округах, безпартійні склали лише 51,12%.

Посиленню ролі партій у суспільстві сприяло не тільки запровадження змішаної виборчої системи, а й прийняття у 2001 році Закону України «Про політичні партії України», яким регламентовано основи партійної діяльності.

За результатами парламентських виборів 2002 року, які також відбувалися за змішаною системою, в загальнодержавному багатомандатному окрузі до Верховної Ради України потрапило 6 політичних партій, незважаючи на те, що у виборчому бюлетені їх налічувалось 33.

У період з 1998 по 2006 р. р. в розвитку партійної системи чітко простежувалися процеси дроблення та консолідації політичних сил. Особливо відчутними були процеси дроблення після виборів 1998 р. Розкол відбувся в таких політичних партіях, як «Громада», Народний Рух України, Народно-демократична партія, Ліберальна партія, Демократична партія України, Партія зелених України. Все це привело до створення нових політичних об'єднань і фракцій у Верховній Раді України. Але вже в 2002 р. на зміну стадії партійної роздрібненості приходить етап консолідації провідних політичних сил насамперед під час виборів і задля вирішення виборчих завдань, що реалізовується через створення виборчих об'єднань та блоків. Головним чинником партійно-політичної структуризації є особистості політичних лідерів, а також етнокультурні та регіонально-політичні детермінанти електоральної бази провідних політичних сил.

IV етап розпочався після проведення парламентських виборів 2006 р. на новій партійній основі і продовжується до теперішнього часу. Система пропорційного представництва з закритими партійними списками сприяла розгортанню передвиборної боротьби між партіями, як організаціями та заохочувала кандидатів у депутати дотримуватися їхніх партійних брендів. Зберігається персональний чинник партійно-політичної структуризації.

На сьогодні партійна система України виражається в досить великій кількості політичних партій, що претендують на представництво різних соціальних інтересів, і у високому рівні її нестабільності.

Серед головних причин цього явища слід назвати:

- 1) наявність старої соціальної структури, яка перебуває в стані незавершеного розпаду, коли нові соціальні прошарки ще остаточно не викристалізувалися через недостатні економічні мотиви і стимули до консолідації;
- 2) повна зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах як наслідок стрімкого зниження рівня життя;
- 3) відсутність у суспільстві самих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії.

Взаємини між партіями характеризуються нетерпимістю, ворожнечою партій навіть одного політичного табору. Поза тим жодна з політичних

партій не можна реалізувати себе без союзу з іншими партіями. Більшість сучасних політичних партій не спромоглися виражати й захищати інтереси різних верств населення, здобути сталу соціальну базу та справити помітний вплив на суспільство. Для підвищення їх впливу на суспільство політичним партіям необхідно чітко визначити свою ідеологію, яка була б більш зрозумілою не тільки для членів партій, а і для їх електорату. Кожна діюча політична партія, якщо вона прагне стати правлячою партією повинна активно розбудовувати власну структуру, щоб мати вплив на широкий загальний населення.

В Україні немає ознак наявності розвинутої та потужної партійної системи. Більшість сучасних політичних партій характеризуються незначною чисельністю та невиразністю організаційної побудови. Майже всі політичні партії не мають програмно-ідеологічних настанов, які відтворювали б інтереси основних соціальних груп населення. Діяльність багатьох партій значною мірою підпорядкована обслуговуванню потреб партійних лідерів і функціонерів, фінансово-промислових груп, а також певних прошарків адміністративно-господарського апарату.

Для забезпечення політичної стабільності та консолідації українського суспільства вітчизняній партійній системі потрібні сильні політичні партії, які спроможні створити протидію так званим групам тиску, забезпечити політичну автономію політичних партій від різних груп бізнес-еліт.

Таким чином, партійна система незалежної України здійснила складний перехід від аморфної нестійкої багатопартійності до системи поляризованого плюралізму. Сучасний стан розвитку вітчизняної партійної системи вже можна характеризувати як перехідний від системи поляризованого плюралізму до партійної системи поміркованого плюралізму.

6.3 Основні типи сучасних виборчих систем

Велике значення для функціонування політичної системи мають виборчі системи, від характеру яких значною мірою залежить склад центральних і місцевих представницьких органів, а також результат виборів посадових осіб. Питання визначення підсумків голосування стають предметом політичної боротьби. Партія, яка перебуває при владі, намагається утворити виборчі округи у такий спосіб, щоб збільшити своє представництво у парламенті та інших виборчих органах влади.

Як правило, виборчу систему розглядають у двох значеннях:

1) у широкому значенні – це сукупність правових норм, що забезпечують участь громадян у формуванні виборчих органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

2) у вузькому значенні – це спосіб розподілу представницьких мандатів відповідно до підсумків голосування.

Виборча система – це сукупність встановлених чинним законодавством правил проведення виборів, способів визначення результатів голосування.

Будь-яка виборча система повинна забезпечити право громадян бути обраними (без посередників) до органів державної влади і право виборців – знати за кого конкретно вони голосують. Введення тієї або іншої виборчої системи завжди є результатом розстановки політичних сил у суспільстві. У ряді країн (Іспанія, Італія, Нідерланди, Фінляндія та ін.) на конституційному рівні закріплено тип виборчої системи, що не дає змогу змінювати виборчу систему під чергові вибори.

Нині існують найрізноманітніші виборчі системи, за якими проводяться вибори до органів публічної влади, і залежно від цього їх можна звести до трьох типів: мажоритарна, пропорційна і змішана.

Мажоритарна виборча система. В основі цієї історично першої виборчої системи лежить принцип більшості, тобто обраним по виборчому округу вважаються той кандидат чи список кандидатів, хто отримав встановлену законом більшість голосів виборців ніж будь-який інший. Мажоритарна виборча система добре функціонує у тих країнах, де вже склалася партійна система. Практика свідчить, що створені на цій основі уряди є стійкими і спроможні впевнено проводити державну політику, бо вони спираються на стійку більшість у парламенті. Але вона має і суттєві недоліки, оскільки може дати викривлене співвідношення політичних сил у суспільстві на час виборів, а також ставить у несприятливі умови дрібні політичні партії, позбавляючи можливості їхнього представництва у парламенті та місцевих органах влади.

Залежно від вимог до більшості, необхідної для перемоги на виборах, розрізняють три основні різновиди мажоритарної виборчої системи: відносної, абсолютної і кваліфікованої більшості:

а) **мажоритарна виборча система відносної більшості** – це різновид мажоритарної виборчої системи, за якою обраним вважається той кандидат чи список кандидатів, що отримали у виборчому окрузі просту більшість голосів виборців, внесених до виборчих списків, навіть якщо ця більшість була менше половини поданих голосів. Ця система не передбачає проведення другого туру виборів, вона завжди результативна і проста при голосуванні, але відкрито спотворює волю виборців, тому що діє принцип – переможець отримує все. Тобто складається ситуація, коли голоси, які були подані за інших кандидатів, зовсім не враховуються. Прикладом цього може слугувати практика обрання президентських вибірників у США, де кожен штат посилав

стільки вибірників, скільки обирає конгресменів. Перемагає той список кандидатів у вибірники, що набрав у цьому штаті хоча б відносну більшість голосів. Мажоритарна виборча система відносної більшості поширена в Австралії, Великобританії, Індії, Канаді, Новій Зеландії, США, Франції, Японії та ін.;

б) **мажоритарна виборча система абсолютної більшості** – це різновид мажоритарної виборчої системи, за якою обраним визнається той кандидат чи список кандидатів, що отримали у виборчому окрузі більше половини від загальної кількості поданих голосів виборців (50%+ один голос), внесених до виборчих списків. За цією системою встановлюється нижня межа участі виборців у голосуванні. Як правило, обов'язковий відсоток присутності виборців складає 50% (вибори президента), інколи – 25% або інша кількість виборців. У разі якщо жоден із кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів, то вибори вважаються недійсними або такими, що не відбулися. Крім того, голоси, подані за кандидатів, які зазнали поразки, пропадають і виборці, що проголосували за цих кандидатів, своїх представників у парламенті не матимуть. Зазначена система є не результативною і тому доводиться проводити другий тур виборів, у якому беруть участь тільки два кандидата, що набрали у першому турі найбільшу кількість голосів. Наприклад, у Росії в другому турі беруть участь лише ті два кандидата, що набрали в першому турі найбільшу кількість голосів виборців, у Франції – тільки ті кандидати, які зібрали в першому турі не менше 12,5% голосів від кількості виборців, внесених до списку, в Угорщині – відповідно 15%. В Австралії, з метою уникнення другого туру голосування до нижньої палати парламенту, проводиться альтернативне голосування, тобто виборець у бюлетені цифрами зазначає свої переваги напроти прізвища кожного із кандидатів. Інколи ця система має цікаві додаткові правила. Наприклад, у ст. L. 126 Виборчого кодексу Франції 1986 р. зазначено, що «на випадок рівності голосів обраним вважається старший за віком кандидат».

За результатами голосування в другому турі переможець фактично визначається відповідно до мажоритарної виборчої системи відносної більшості. Такий порядок, наприклад, існує під час виборів президента у Болгарії, Польщі, Франції, депутатів парламенту у В'єтнамі, Китаю та ін.

За такою системою зазвичай обирається президент у президентській та змішаній республіках, рідко – депутати представницьких органів влади.

в) **мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості** – це досить рідкісний різновид мажоритарної виборчої системи, за якою обраним вважається той кандидат чи список кандидатів, що отримали

не менше від задалегідь встановленої законом більшості голосів виборців. Кваліфікована більшість зазвичай перевищує абсолютну більшість, але може бути й іншою (наприклад, 3/5, 2/3, 40%, 30% тощо всіх голосів). Наприклад, кандидату у депутати нижньої палати парламенту Чилі та кандидату на посаду Президента Азербайджану, щоб бути обраним, необхідно отримати в першому турі не менше 2/3 голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, а кандидату на посаду Президента Коста-Ріки відповідно до ст. 138 Конституції цієї країни необхідно набрати 40% + один голос виборців. Якщо в першому турі жоден із кандидатів не набрав кваліфікованої більшості голосів, то проводиться другий (іноді і більше двох) тур виборів, в якому вимоги до більшості знижуються. Нерідко за цією системою обраним стає кандидат, за якого проголосувала меншість виборців. Тому вона ще менш результативна, ніж система абсолютної більшості і тому використовується зазвичай для обрання парламентом президента у парламентарній республіці.

Пропорційна виборча система застосовується виключно щодо виборів до представницьких органів влади, вона є більш прогресивною та демократичною, що відображено у конституціях ряду країн. Наприклад, у ч. 2 ст. 62 Конституції Королівства Бельгія 1831 р. у редакції 1994 р. зазначено, що вибори до Палати представників «...проводяться за системою пропорційного представництва». Пропорційна виборча система застосовується під час формування парламентів у багатьох країнах світу: Австрії, Аргентині, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Данії, Ізраїлі, Іспанії, Італії, Латвії, Німеччині, Норвегії, Польщі, Португалії, Угорщині, Фінляндії, Чехії, Швейцарії, Швеції та ін.

Вибори із застосуванням цієї системи завжди проводяться або у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, або у багатьох багатомандатних виборчих округах і балотуються на таких виборах не окремі кандидати, а списки кандидатів у депутати від політичних партій. При цьому депутатські мандати по кожному виборчому округу розподіляються пропорційно до кількості поданих за них голосів виборців. Тобто виборці голосують не за конкретних кандидатів, а за весь список кандидатів від певної політичної партії.

Розподіл мандатів усередині партійного списку здійснюється за двома основними правилами:

а) **правило «зв'язаних (жорстких) списків»** – це коли порядок розташування кандидатів у списку визначається самою політичною партією, а виборець голосує не за конкретного кандидата, а за список у цілому. Тобто виборець не має право внести зміни до списку, що дає змогу політичній партії провести до парламенту будь-якого кандидата,

поставивши його на чолі списку в тому окрузі, в якому вона має гарантовану кількість голосів. Такий підхід посилює владу партійної еліти, яка вирішує, хто займе перші місця у списку. Це правило діє в Албанії, Естонії, Ізраїлі, Росії та ін.;

б) **правило «вільних (гнучких) списків»** – це коли розташування кандидатів у списку проводить виборець, використовуючи переважені голосування. Тобто у виборця є можливість висловити своє ставлення до кожного з кандидатів, внесених до списку, поставивши проти їх прізвищ відповідну позначку і тим самим показати, кого з кандидатів він бажає бачити обраним у першу чергу, кого – у другу тощо. Це правило діє в Австрії, Бельгії, Італії, Нідерландах, Фінляндії, Швеції, Швейцарії і багатьох інших країнах.

Пропорційна виборча система призводить до формування багатопартійності та сприяє представництву різних, навіть дрібних партій у парламенті, що є справжнім відображенням співвідношення політичних сил у державі.

Змішана виборча система є поєднанням елементів мажоритарної та пропорційної виборчих систем, за якою одна частина депутатів парламенту чи іншого представницького органу обирається за мажоритарною виборчою системою, а друга частина – за пропорційною. Тобто при голосуванні виборець отримує два бюлетеня, за допомогою одного він голосує за окремого кандидата, а за допомогою другого – за партійний список кандидатів. Також комбінуються способи голосування і підрахунку голосів. Ця система застосовується в Австралії, Болгарії, Вірменії, Грузії, Італії, Литві, Мексиці, Німеччині, Польщі, Росії, Словенії, Угорщині, Україні, Японії.

За цією системою співвідношення елементів мажоритарної чи пропорційної виборчих систем може бути різним і залежно від цього розрізняють:

а) **універсальну змішану виборчу систему** – це коли місця у парламенті розподіляються порівну. Наприклад, при формуванні нижньої палати Російського парламенту – Державної Думи із 450 депутатів 225 обираються за мажоритарною виборчою системою відносною більшості у виборчих округах і 225 – за пропорційною виборчою системою на національному рівні по зв'язаним (жорстким) спискам;

б) **пропорційно-мажоритарну виборчу систему** – це коли місця у парламенті розподіляються з домінуванням пропорційної виборчої системи. Наприклад, в Угорщині при формуванні парламенту одна третина місць відводиться депутатам, обраним за мажоритарною виборчою системою, а дві третини – депутатам, обраним за

пропорційною виборчою системою за партійними списками в межах єдиного загальнонаціонального округу;

в) **мажоритарно-пропорційну виборчу систему** – це коли місця у парламенті розподіляються з домінуванням мажоритарної виборчої системи. Наприклад, в Італії у кожній територіальній одиниці 75% місць заміщаються в одномандатних округах шляхом застосування мажоритарної системи відносної більшості, а 25% – на основі конкуренції партійних списків за пропорційною системою.

Змішана виборча система сприяє розвитку та укрупненню партій, істотно не порушує представництва населення та принципів пропорційності, а також дає можливість виборцю обирати не тільки кандидатів, а і політичну партію, якій він надає перевагу.

6.4 Становлення виборчої системи в Україні

У ст. 69 Конституції України зазначено, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії».

За допомогою виборів громадяни обирають органи державної влади (Верховну Раду України та Президента України), та органи місцевого самоврядування (обласні, районні, міські, селищні та сільські ради, міських, сільських і селищних голів). При цьому слід наголосити, що Україна є єдиною європейською країною, яка за роки своєї незалежності спробувала всі типи виборчих систем.

Так, перші в нашій державі вибори до Верховної Ради України 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою абсолютної більшості, яка врешті-решт виявилася не результативною, а також вимагала чимало коштів і часу через проведення других турів голосування в одномандатних виборчих округах, а також не надала можливості партійного структурування парламенту та утворення коаліційної більшості.

У 1997 році був прийнятий Законом України «Про вибори народних депутатів України», який відобразив компроміс між політичними партіями і фінансовими та регіональними кланами і передбачав заміну мажоритарної системи абсолютної більшості на змішану виборчу систему. І тому в 1998 році депутати до Верховної Ради України обиралися за пропорційно-мажоритарною виборчою системою. Тобто, 50 відсотків (225 депутатів) обиралися в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної виборчої системи відносної більшості, а інші 50 відсотків (225 депутатів) за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Таким чином, по одномандатному

виборчому округу обраним вважався той кандидат, який одержав більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні відносно інших кандидатів, котрі балотувалися по даному виборчому округу, а по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу мандати розподілялися між партіями, виборчими блоками партій, що отримали 4 і більше відсотків голосів пропорційно до отриманих ними голосів.

Особливість цієї виборчої системи, полягає в тому, що була здійснена спроба встановлення певного взаємозв'язку між двома складовими (мажоритарною і пропорційною), яка надавала право кандидату балотуватися на тих же виборах як в одномандатному окрузі, так і за партійним списком. Іншими недоліками змішаної виборчої системи на той час були такі як збереження норми, яка і надалі залишала право за трудовими колективами та зборами виборців бути суб'єктами висування; недосконалий механізм контролю за формуванням і витрачанням коштів на передвиборчу кампанію, а також відсутність достатньо чітких процедур, які б унеможливили або істотно скорочували діапазон зловживань під час виборчої кампанії. У зв'язку з цим, Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 2001 року було скасовано одночасне балотування депутата в одномандатному та за партійними списками. Хоча цей закон і закріпив низку нових положень, однак він не заклав достатніх правових умов для зростання ролі партії в суспільстві та посиленню партійної конкуренції. Прикладом цього, можуть слугувати вибори до Верховної Ради України у 2002 році, які остаточно призвели до суспільної дискредитації цієї виборчої системи, бо в одномандатних округах були виявлені протиправні дії з боку діючої державної влади, а саме застосування адміністративного ресурсу, та підкуп виборців, що істотно вплинуло на перебіг виборів. Але незважаючи на зазначене, в законі були закріплені норми, які дозволили скоротити термін виборчої кампанії з 170 до 90 днів; надати пріоритет під час формування виборчих окружних комісій партіям, які мали фракції у складі парламенту (а участь інших партій у цьому процесі визначався жеребкуванням); встановити замість збору підписів для підтримки партій та виборчих блоків заставу у розмірі 15 тис. неоподаткованих мінімумів для партій і 60 неоподаткованих мінімумів – для мажоритарників.

Істотні зміни у виборчій системі України відбулися внаслідок прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 2004 року, який передбачав обрання всіх 450 народних депутатів України за єдиною виборчою системою – пропорційною – в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі із закритими списками. При

цьому було змінено виборчий бар'єр для політичних партій і блоків з 4 до 3 відсотків.

Пропорційна система виборів до парламенту та місцевих рад була достатньо «прозорою», такою, в що практично кожен виборець при бажанні міг зрозуміти, яким чином голоси виборців перетворювалися в мандати. Лише це дозволяло в умовах значної недовіри народу до дій державної влади, забезпечити необхідний рівень довіри до результатів виборів і, таким чином, – їх суспільне визнання та легітимізацію обраного парламенту.

На парламентських виборах 2006 року та позачергових парламентських виборах 2007 року волевиявлення громадян відбувалося на засадах пропорційної виборчої системою із застосуванням жорстких виборчих списків, а в 2012 та 2014 роках вибори до Верховної Ради України знову проходили за змішаною – мажоритарно-пропорційною, яка повністю не розв'язала проблем демократичних виборів і формування стійкого уряду в Україні.

Отже, основними недоліками всіх видів виборчих систем можна вважати широке коло суб'єктів висунення і відсутність нижніх меж необхідної кількості голосів для перемоги на виборах, а також встановлення застави для кандидатів у мажоритарних округах; недосконалий механізм відповідальності за порушення чинного виборчого законодавства; нечітке визначення компетенції інстанцій щодо розв'язання виборчих конфліктів, зокрема питання про визнання виборів такими, що не відбулися; відсутність контролю за використанням виборчих фінансових фондів тощо.

Питання, які виносяться на семінарське заняття

1. Поняття та типологія партійної системи.
2. Особливості партійної системи України.
3. Виборча система: поняття та основні принципи виборчого права.
4. Типологія виборчих систем.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Взаємозв'язок політичної та партійної систем України.
- Опозиція та її роль у політичному житті.
- Багатопартійність: позитивне та негативне.
- Однопартійні та багатопартійні системи, їх особливі риси.
- Поняття та принципи виборчого права.
- Виборчий процес: механізм та процедура.
- Типологія виборів та виборчих систем.
- Причини та шляхи подолання абсентеїзму.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: партійна система; виборча система; мажоритарна виборча система; пропорційна виборча система; змішана виборча система.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «партійна система»?
2. Охарактеризуйте типи партійних систем?
3. Назвіть критерії оцінки ефективності партійних систем?
4. Назвіть принципи виборчого права?

Лекція 7. Громадянське суспільство: визначення, ознаки, функції

План лекції

- 7.1 Сутність суспільства як соціального феномену.
- 7.2 Основні теорії походження суспільства в соціогуманітарних науках.
- 7.3 Типологізація суспільств. Характерні особливості сучасного суспільства.
- 7.4 Визначення, ознаки та шляхи формування громадянського суспільства в сучасній Україні.

7.1 Сутність суспільства як соціального феномену

Термін «суспільство» є високоабстрактною категорією, яку сформульовано на перетині знань соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, а також є надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило його різні тлумачення.

Суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Цей термін частіше за все вживається на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

До найхарактерніших **сутнісних рис суспільства** за В. Гуродяненко належать:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Американський соціолог Е. А. Шілз суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;
- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;

– існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;

– єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати суспільство як **соціальну систему**, тобто таке цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності. Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній.

На думку американського соціолога А. Тоффлера структуру суспільства визначають такі компоненти:

1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);

2) соціосфера (різні соціальні інститути);

3) біосфера;

4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);

5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);

6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні тарівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком протилежна точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення, взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

7.2 Основні теорії походження суспільства в соціогуманітарних науках

Різними на сьогодні є погляди на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до трьох загальнонаукових теорій:

1. Природна (праця створила людину, перетворивши стадо на культурне угруповання виробників).

2. Божественна (Бог створив людину, заповів їй матеріальний світ і моральний закон).

3. Космічна (людство створене інопланетянами, які маніпулюють ним у власних цілях).

Це абстрактні філософські теорії, що пояснюють виникнення суспільства. Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Інструментальна концепція. Згідно з нею головним чинником, що зумовив формування суспільства, є здогадливність та кмітливість людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є позасезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи – непередбачуваності. Відповідно в общині надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяли плануванню господарського життя тощо. Постійний розвиток регулюючих норм стимулював еволюцію общин, зумовивши з часом виникнення соціальної організації.

Кратична концепція. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливність, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створених общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє

біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки незамінніші за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну противагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної, розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8–10 млн років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію, та комбінування їх функцій. Усе це потребує попередньої домовленості, що можливо лише з розвитком спілкування, використання мови як його засобу. Виробляючи символи та значення, домовляючись про правила їх тлумачення, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

7.3 Типологізація суспільств. Характерні особливості сучасного суспільства

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв вчені по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Ф. Тьонніс з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за **головним способом здобуття засобів до існування**, виокремлюють:

1. Суспільство мисливців і збирачів. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. Садівничі суспільства. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. Аграрне суспільство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. Промислові суспільства. Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу **ціннісні критерії**, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. Традиційне суспільство. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. Суспільство, кероване зсередини. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.

3. Суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку третіальних (лат. *tertius* – третій) промислів – маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розширення розмежовують суспільства на просте і складне.

1. Просте суспільство. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. Складне суспільство. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проєктів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; **за панівною релігією** – на християнську і мусульманську. Марксизм **за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури** виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Д. Белл запровадив термін «постіндустріальне суспільство».

Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії тертіальних промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

Серед інших характеристик сучасного суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація (набуття світських ознак) релігії;
- виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах і підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У

політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Всь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи неволодіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають **інформаційним суспільством**, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця. Цей термін запровадив японський вчений І. Масуда.

Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією – гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація

виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення надпотреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші – «захищеною державою», маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася однобічно – як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства. На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, посттоталітарний синдром характеризують:

- переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);
- встановлення ідеологічного вакууму;
- протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);

- демілітаризація суспільства (противага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);
- інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напрямку його трансформації. За словами А. Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодальної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України – в досягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

7.4 Визначення, ознаки та шляхи формування громадянського суспільства в сучасній Україні

Поняття «громадянське суспільство», як правило, використовується в зіставленні з поняттям «держава». Вони відображають різноманітні аспекти життя суспільства, протистоячи один одному.

Громадянське суспільство:

- є сукупністю міжособових відносин і сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних і інших структур, які розвиваються в суспільстві зовні кордонів і без втручання держави.

- предстає у вигляді соціального, економічного і культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, реалізуючи приватні інтереси і здійснюючі індивідуальний вибір.

Поняття «громадянське суспільство» є ще більш давнім аніж знання про політику. Згадки про громадянське суспільство, роздуми про його значення і призначення виникли ще дві з половиною тисячі років тому.

Арістотель не виділяє державу з суспільства. В його вченні, як і в теорії Платона, мають місце тоталітарні тенденції: людина – частина держави, особисті інтереси підпорядковані суспільному благу.

Н. Макіавеллі вважав, що вищим втіленням людського духу є держава, а метою, значенням і щастям життя – служіння їй. В одній з своїх робіт Макіавеллі пише про прагнення держави знесилити і підірвати всяку діяльність суспільства, щоб піднятися. Тут очевидно розрізнення автором держави і громадянського суспільства, політичної і цивільної сфер.

Т. Гоббс вже використовує поняття «громадянське суспільство, хоча і непослідовно. З одного боку він затверджує, що громадянське суспільство не зв'язано цивільними законами, звичаями, правом, тобто як би відокремлено від громадянського суспільства. З другого боку – він вважав, що держава, подібно біблійній істоті Левіафану, підпорядковує собі все і вся, і через поняття «громадянське суспільство» показує, що воно саме підкоряється державі.

Основоположник лібералізму Дж. Локк вперше поставив особу вище за суспільство і державу, а свободу – вище за інші цінності. Активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», він проголошує певною мірою примат громадянського суспільства над державою. Суспільство виникає до держави і важливіше, довговічніше за неї. Розпад держави не викличе розпаду суспільства, тоді як ніякій державі не встояти у разі руйнування суспільства.

Ш. Монтеск'є вслід за Дж. Локком розділяв суспільство і державу. Громадянське суспільство виникає до держави, яка і виростає з громадянського суспільства, щоб запобігти або нейтралізувати вороже відношення людей другові до друга. Ж. Ж. Руссо також показує громадянське суспільство як суспільство, що перетворюється в державу, але тільки за допомогою суспільного договору. Він сформулював саме поняття громадянського суспільства.

Принципово новими положеннями збагатив розгляд проблеми громадянського суспільства німецький мислитель Г. Гегель, згідно якому:

- громадянське суспільство є сукупністю індивідів, що задовольняють за допомогою праці свої повсякденні потреби;
- основою громадянського суспільства є приватна власність;
- рушійною силою історичного прогресу є не громадянське суспільство, а держава, яка захищає людину від випадковостей, забезпечує справедливість і реалізує загальність інтересів;
- громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, бо саме воно інтегрує окремих індивідів і їх групи в органічну цілісність;
- небезпека існування всеосяжної держави полягає в тому, що воно поглинає громадянське суспільство і не прагне гарантувати громадянам їх права і свободи.

К. Маркс вказав на обмеженість концепції Г. Гегеля про взаємостосунки громадянського суспільства і держави. Полемізуючи з Г. Гегелем, він не протиставляв державу громадянському суспільству, але доводив, що державна влада не повинна нав'язувати свою волю останньому. Держава, здійснюючи владні функції, повинна спиратися на потреби та інтереси громадянського суспільства, розумно виражати і захищати їх, шукати варіанти зближення, подолання виникаючих

суперечностей. Марксистки розглядали взаємини між державою і громадянським суспільством як відносини між публічною владою та індивідуальною свободою.

Історично громадянське суспільство прийшло на зміну традиційному, станово-кастовому, в якому держава практично співпадала з майновими класами і була відособлена від основної маси населення. Громадянське суспільство по суті своїй буржуазне: його основою є вільний індивід, незалежний від влади і форм колективного життя. Найістотніша передумова його свободи – інститут приватної власності, що формує розвинуту цивільну самосвідомість.

Відособлення громадянського суспільства від держави відбувалося в процесі ліквідації станової нерівності і роздержавлення суспільних відносин. Початок даному процесу поклав формування представницької держави, виступаючої від імені всього населення.

Відособлення суспільства від всепроникаючої влади держави завершилося в ході революцій XVII–XVIII століть і подальших реформ. Сам же перехід відображав формування нових соціально-економічних, політичних і культурних реальностей:

- всеосяжним розвитком товарно-грошових відносин;
- промисловою революцією;
- появою прошарку самостійних товаровиробників;
- кризою легітимності абсолютистських режимів;
- секуляризацією (звільненням від церковного впливу) індивідуальної і масової свідомості;
- виникненням політичних партій, які стали важливим каналом трансляції різнорідних інтересів різних груп.

Головними передумовами громадянського суспільства є:

- законодавче закріплення юридичної рівності людей на основі наділення їх правами і свободами;
- юридична свобода людини, обумовлена матеріальним благополуччям, свободою підприємництва, наявністю приватної власності, яка є економічною основою цивільного суспільства;
- створення механізмів саморегуляції і саморозвитку, формування сфери невідносин вільних індивідів, що володіють здатністю і реальною можливістю здійснювати свої природні права.

Сам термін «громадянське суспільство» використовується як в широкому, так і у вузькому значеннях. В широкому значенні громадянське суспільство включає всі соціальні структури і відносини, які безпосередньо не регулюються державою. Воно виникає і змінюється в ході природно історичного розвитку як автономна, безпосередньо не залежна від держави сфера. При такому підході

громадянське суспільство сумісно не тільки з демократією, але і авторитаризмом, і лише тоталітаризм означає його повне, а частіше часткове поглинання політичною владою.

У вузькому значенні – це суспільство на певному етапі свого розвитку, коли воно виступає соціально-економічною основою демократичної і правової держави. Сучасне розуміння громадянського суспільства переважно виходить з цього вузького значення.

Громадянське суспільство – це сукупність між особових відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави, а також розгалужена мережа незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують індивідуальні і колективні потреби.

Головні ознаки громадянського суспільства:

– розмежування компетенції держави і суспільства, незалежність інститутів громадянського суспільства від держави в рамках своєї компетенції;

– демократія і плюралізм в політичній сфері;
– ринкова економіка, основу якої складають недержавні підприємства;

– середній клас як соціальна основа громадянського суспільства;
– правова держава, пріоритет прав і свобод індивіда перед інтересами держави;

– ідеологічний і політичний плюралізм;
– свобода слова і засобів масової інформації.

Громадянське суспільство є системою, в якій переважають горизонтальні (невладні) зв'язки і відносини, що самоорганізовується і саморозвивається. У державі ж переважаючими є вертикальні зв'язки. В основі функціональної взаємодії громадянського суспільства і правової держави лежить принцип єдності і боротьби протилежностей. З одного боку, вони як би протистоять один одному, а з іншою – вони неможливі один без одного.

В сучасній науці громадянське суспільство розглядається як складна і багаторівнева система невлadних зв'язків і структур. Вона включає: 1) всю сукупність між особових відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави; 2) розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні і колективні потреби.

Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, остільки і сфери громадянського суспільства мають визначену підпорядкованість, яку можна виразити таким чином:

– **перший рівень** міжособових взаємодій – базові (первинні, вітальні) потреби в їжі, одязі, житлі і т. д. , забезпечуючи

життєдіяльність індивідів. Вони задовольняються завдяки виробничим відносинам і реалізуються через такі суспільні інститути, як професійні, споживацькі та інші об'єднання та асоціації;

– **другий рівень** міжособових взаємозв'язків – потреби в продовженні роду, здоров'ї, вихованні дітей, духовному вдосконаленні, інформації, спілкуванні, сексі і т. д. , які реалізують комплекс соціокультурних відносин (включаючи релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємодії) в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні і наукові установи, творчі союзи, спортивні суспільства і т. д. ;

– **третій, вищий рівень** між особових відносин складають потреби в політичній участі, пов'язані з індивідуальним вибором на основі політичних переваг і ціннісних орієнтацій. Політичні переваги індивідів і груп реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів і т. д.

Якщо розглянути сучасне громадянське суспільство в промислово розвинутих країнах світу, то воно виглядає як суспільство, що складається з величезної кількості самостійно діючих груп людей, що мають різну спрямованість. Так, структура громадянського суспільства США є розгалуженою мережею різних добровільних асоціацій громадян, лобістських груп, муніципальних комун, добродійних фондів, клубів по інтересах, творчих і кооперативних об'єднань, спортивних і інших суспільств, релігійних, суспільно-політичних і інших організацій і союзів. Ці самостійні, незалежні від держави суспільно-політичні інститути часом протистоять один одному, борючись за довір'я громадян, гостро критикують і викривають соціальне зло в політиці, економіці, моральності, в суспільному житті і на виробництві.

В Україні сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який ще дуже далекий від завершення. Чисельні міністерства, відомства, комітети, підкомітети комісії тощо поки що демонструють неспроможність вивести країну із системної кризи, а тому зрозумілим є динамічний процес відчуження громадян від держави, влади і політики. За висновками вітчизняних політологів і соціологів, Україна є лідером серед постсоціалістичних європейських держав за рівнем недовіри населення владним структурам. Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується у загрозливо низькому рівні залученості громадян до організованої громадсько-політичної діяльності і дуже низькому рівні політичної ефективності (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення), що пов'язано із слабким розвитком правової системи у державі і правової свідомості у людей.

Для становлення громадянського суспільства в Україні необхідною є реструктуризація українського суспільства. До тенденцій трансформації соціальної структури нашої держави можна віднести фактичну відсутність середнього класу й значного поступу в його формуванні, люмпенізацію численних верств населення, появу нових власників, поляризацію багатства і бідності, збереження старої номенклатурою своїх позицій. Понад 85 відсотків населення України займають положення нижче середнього класу й існує в умовах крайньої невизначеності та невпевненості. Чинниками формування в Україні громадянського суспільства є вільні та альтернативні політичні вибори, референдуми, незалежні (насамперед, від органів державної влади) засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси, наявність ринкових відносин і економічного плюралізму.

Для покращення розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні слід забезпечити:

- сприяння встановленню максимальної відкритості, прозорості та підзвітності суспільству органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

- зростання соціального капіталу для підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві;

- створення сприятливих умов для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства;

- забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, зокрема, шляхом створення умов для забезпечення широкого ефективного представництва інтересів громадян в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій (діалогу) із громадськістю з найважливіших питань життя суспільства і держави;

- запровадження громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, посилення впливу інститутів громадянського суспільства на прийняття управлінських рішень та їх реалізацію;

- сприяння благодійній, волонтерській діяльності, іншим формам громадської активності та громадянської культури.

Розбудова громадянського суспільства в Україні має орієнтуватися на європейські стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людини, зокрема впровадження практики належного врядування, доброчесності, відкритості, прозорості та підзвітності інститутів влади, створення умов для різноманітності суспільних інтересів, у тому числі економічних, екологічних,

соціальних, культурних, релігійних, територіальних тощо, і форм їх вираження (громадські ініціативи, суспільні рухи, асоціації, об'єднання).

Питання, які виносяться на семінарське заняття

1. Поняття та ознаки сучасного суспільства.
2. Основні теорії походження суспільства.
3. Типологізація суспільств.
4. Шляхи формування громадянського суспільства в сучасній Україні.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Основні теорії походження суспільства.
- Загальна характеристика сучасних суспільств.
- Функціонування сучасного українського суспільства.
- Соціологічні концепції походження суспільства.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: суспільство; соціальна спільнота; соціальна група; громадянське суспільство.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки сучасного суспільства?
2. Назвіть типи суспільств?
3. Охарактеризуйте основні напрями формування громадянського суспільства в Україні?

Лекція 8. Соціальна структура сучасного українського суспільства

План лекції

- 8.1 Поняття соціальної структури суспільства.
- 8.2 Соціальна стратифікація суспільства.
- 8.3 Соціальна мобільність.
- 8.4 Призначення соціальних інститутів та їх типи.

8.1 Поняття соціальної структури суспільства

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – це ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Згідно із системно-організаційним аспектом головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути насамперед економіка, політика (державна), наука, освіта, сім'я, зберігаючи і підтримуючи існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. Ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах, а також визначають стійкі, регулярно відтворювані їх рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій.

Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він зумовлений професією, віком, освітою, матеріальними статками тощо. Наприклад, структура сім'ї утворюється взаємозалежною мережею позицій: чоловік, дружина, діти; у системі освіти – учитель, учень; в економіці – підприємець, робітник і т. д. Соціальні позиції (статуси) та зв'язки між ними визначають характер соціальних відносин.

На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – це відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак. Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

- спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);
- спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);
- груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група – це нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станцій, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

Велика соціальна група – це численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша. До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконуваних у суспільстві функцій (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до уваги. Залежно від критерію виділяють сімейно-побутову, релігійну, соціально-політичну, освітню та інші підструктури суспільства.

Соціальна структура ніколи не є простим описом суспільства в «горизонтальній проекції», вона передусім є відображенням соціальної нерівності. Нерівність індивідів і соціальних груп є первинною ознакою соціальної структури. В іншому разі (за рівності, тотожності елементів системи) відсутні підстави для тверджень про суспільну організацію, структуру. Тому соціальна структура суспільства в його «вертикальній проекції» – це ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств, класів (нерівних ресурсів, якими володіє соціальна система).

Факт нерівності, як засвідчує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей виявляється у різних аспектах їх буття. Але не все, що різнить їх, є соціально значущим. Про соціальну нерівність йдеться тільки тоді, коли вона за якимось критерієм закріплена інституціонально як базовий принцип вертикальної класифікації людей. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально значущими були належність до певного роду, стать, вік, що відповідно трансформувалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві кількість класифікаційних ознак істотно зростає.

Соціологія соціальну нерівність розглядає як результат соціальної стратифікації.

8.2 Соціальна стратифікація суспільства

Теорію соціальної стратифікації було створено на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. К. Мертоном, К. Девісом та іншими вченими, які вважали, що вертикальна класифікація людей та їх груп спричинена розподілом функцій у суспільстві. На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для функціонування суспільства ознаками (критеріями): характером власності,

розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами. Соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Він сповідує такі основні принципи:

- обов'язковість дослідження всіх верств суспільства;
- застосування при їх порівнянні єдиного критерію;
- достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Соціальна стратифікація (лат. *stratum* – шар) – це поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства.

Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, каста, стани і класи:

1. Рабство. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

2. Каста. У різних регіонах поділ на каста має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. Стани. Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До наступного – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. Класи. Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму, її основоположник К. Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення

класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності.

Сучасні дослідники (французький соціальний філософ П. Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, то класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв.

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – відкритіший тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його прилученням-неприлученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо.

Клас – це угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями, в яких домінують такі сутнісні ознаки:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника).

2. Порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх рядах кваліфікованіші, найдіяльніші кадри суспільства. Професійний склад його охоплює наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери

обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства.

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані «сині комірці»). Однак за всієї значущості класова система – один з виявів соціальної стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – сприяють побудові моделі соціальної структури. Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описати механізми і способи формування конкретної ієрархії в суспільстві. Це особливо важливо при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Соціальна структура сучасного українського суспільства залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, суть яких – у зміні функціональних зв'язків у суспільстві. Її основу становлять:

1. Зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів – економічних, політичних (передусім інститутів власності), культурних, освітніх; глибокий суспільний переворот і реформування тих соціальних засад і регуляторів, що формують соціальну структуру (вона стала менш жорсткою, рухливішою).

2. Трансформація соціальної природи основних компонентів соціальної структури – класів, груп і спільнот; відновлення їх як суб'єктів власності й влади; поява економічних класів, верств і страт з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3. Ослаблення існуючих у суспільстві стратифікаційних обмежень. Поява нових каналів підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців.

4. Активізація процесів маргіналізації, тобто втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої. Це процес зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. В українському суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ ст. вона характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення (феномен «нових бідних», соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції).

5. Зміна порівняльної ролі компонентів соціального статусу. Якщо в стратифікації радянського суспільства домінував адміністративно-посадовий критерій, пов'язаний з місцем у системі влади та управління, то в нинішньому вирішальним є критерій власності й доходів. Раніше політичний статус визначав матеріальне становище, тепер величина капіталу визначає політичну вагу.

6. Підвищення соціального престижу освіти і кваліфікації, посилення ролі культурного фактора у формуванні високостатусних груп. Зумовлено це становленням ринку праці. Але це стосується спеціальностей, які користуються попитом на ринку насамперед – економічної, юридичної та управлінської.

7. Зміна якісних і кількісних параметрів соціальної структури. Відомо, що чим прогресивніша статевовікова структура, тим більшими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший соціальний (трудоий, інтелектуальний, культурний) потенціал населення. Внаслідок негативних демографічних тенденцій населення України щорічно зменшується в середньому на 400 тис. осіб, на тлі загальної депопуляції населення (кожна п'ята українська родина не має дітей) знижується рівень народжуваності, скорочується середня тривалість життя (якщо на початку 90-х років ХХ ст. за показниками здоров'я Україна посідала 40-ве місце у світі, то через десять років вона перемістилася у другу сотню).

8. Поглиблення соціальної поляризації суспільства. Майновий чинник є стрижнем трансформацій. Економічний статус і спосіб життя еліт, вищої верстви різко зросли, а у більшості населення – різко знизилися. Розширилися межі зuboжіння і бідності, виокремилася соціальне «дно» – жебраки, безпритульні, декласовані елементи.

Структура українського суспільства, зазнавши помітних змін порівняно з радянським часом, досі зберігає багато його рис. Для її істотної трансформації необхідне системне перетворення інститутів власності й влади, що триватиме багато років. Стратифікація суспільства буде й надалі втрачати стабільність і однозначність. Межі між групами і верствами стануть прозорішими, виникне безліч маргінальних груп з невизначеним чи суперечливим статусом. На перший погляд, ця тенденція нагадує розмивання соціально-класової структури в сучасних західних суспільствах, але, на думку дослідників, ця подібність формальна. Позаяк поява відносно однорідних «суспільств середнього класу» характерна для постіндустріалізму, а пострадянські країни не тільки не переросли індустріальної стадії, а й переживають найважчу соціальну кризу, яка відкинула їх економіку далеко назад. За цих умов соціально-класові розбіжності стають особливо значущими.

8.3 Соціальна мобільність

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури, тобто міжгрупової або просторової рухливості населення, його здатності (готовності) до соціальних переміщень.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї внутрікласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини:

- структурні зрушення в економіці;
- зміни характеру й змісту суспільного розподілу праці й відносин власності;
- послаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальні переміщення між групами складні, супроводжуються певними соціальними наслідками, найістотнішим з яких є постійна наявність перехідних (маргінальних) верств щодо певних соціальних спільнот.

Кожна людина переміщується в суспільстві, між його різними рівнями і позиціями. Для характеристики цих процесів американський соціолог російського походження П. Сорокін ввів у 1927 р. поняття «мобільність». Він визначає соціальну мобільність як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта, тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, із однієї соціальної позиції в іншу.

Соціальна мобільність – це процес переміщення індивідів між функціонально та ієрархічно організованими елементами соціальної структури.

Структурна соціальна мобільність – це зміна в соціальному становищі великої кількості людей завдяки змінам, які відбуваються в суспільстві, а не індивідуальним зусиллям.

В історії не було суспільств, в яких соціальні страти були б повністю непроникними для руху індивідів. З іншого боку, не було й таких суспільств, в яких мобільність здійснювалася б взагалі без обмежень.

Соціальна мобільність має ряд **видів**: внутрішньопоколінна і міжпоколінна, горизонтальна і вертикальна, висхідна і низхідна.

Внутрішньопоколінна мобільність – це зміна соціальної позиції, яка відбувається протягом життя людини. Іноді її називають соціальною кар'єрою.

Міжпоколінна мобільність – це соціальна мобільність дітей порівняно з їх батьками. Вона передбачає, що діти досягають більш високої соціальної позиції або опускаються на більш низьку сходинку, ніж їх батьки.

Вертикальна мобільність являє собою переміщення з однієї страти (верстви, класа) в іншу. Залежно від спрямованості переміщення вертикальну мобільність поділяють на висхідну і низхідну. Прикладами висхідної мобільності є закінчення університету, шлюб із багатою людиною, а прикладами низхідної – виключення зі школи, втрата роботи, розлучення. Зауважимо, що всі бажають підніматися і ніхто не бажає опускатися по соціальній драбині. Тому висхідна мобільність є явищем добровільним, а низхідно-примусовим.

П. Сорокін визначив ряд **принципів вертикальної мобільності**.

1. Навряд чи коли-небудь існували суспільства, соціальні верстви яких були абсолютно закритими або в яких відсутня була б вертикальна мобільність в її трьох основних аспектах – економічній, політичній, професійній.

2. Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з однієї соціальної страти в іншу здійснювався б без будь-якого опору. Якби мобільність була б абсолютно вільною, то в суспільстві, яке виникло, не було б соціальних страт.

3. Інтенсивність і загальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі. Щоб впевнитися в цьому, достатньо порівняти індійське кастове суспільство і сучасне американське. Якщо взяти вищі щаблі в політичній, економічній і професійній пірамідах в обох суспільствах, то буде видно, що всі вони в Індії визначені фактом народження і є тільки небагато індивідів, які досягли високого положення, піднімаючись з найнижчих страт. Тим часом в США серед відомих людей в промисловості і фінансах 38,8% в минулому і 19,6% в сучасному поколінні починали бідняками; 31,5% мультиміліонерів починали свою кар'єру, маючи середній достаток.

4. Інтенсивність і всеосяжність вертикальної мобільності – економічної, політичної і професійної – коливається в межах одного і того ж суспільства в різні періоди його історії. В історії будь-якої країни або соціальної групи існують періоди, коли вертикальна мобільність зростає як кількісно, так і якісно, однак існують періоди, коли вона зменшується.

5. У вертикальній мобільності в її трьох основних формах немає постійного напрямку ні в бік посилення, ні в бік послаблення інтенсивності і всеосяжності. Це припущення є дійсним для історії

будь-якої країни, для історії великих соціальних організмів і, нарешті, для всієї історії людства.

Горизонтальна мобільність являє собою переміщення в рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, тобто розташованих на однаковому рівні (зміна віросповідання, громадянства, сім'ї, професії, політичної орієнтації) і не призводить до зміни класової належності. Дуже часто спостерігається зміна професій людьми одного класового рівня. Різновидом горизонтальної мобільності є міграція – переміщення з одного місця проживання чи роботи в інше при збереженні попереднього статусу.

У кожному суспільстві існує ряд каналів (засобів) соціальної мобільності, за допомогою яких здійснюється переміщення індивідів і груп – так звані «соціальні ліфти». Водночас жоден канал не може ефективно виконувати свої функції в суспільстві без застосування принципу селекції. Адже його завдання не тільки в тестуванні здібностей індивідів як таких, а й у відборі тих здібностей і знань, які необхідні для виконання різних функцій: професійних, політичних та інших, а також у розподілі індивідів по тих позиціях, на яких вони могли б ці функції здійснювати. Для цього в кожному каналі є система «сит» для «просіювання» бажаючих отримати ті чи інші позиції. Такі стратифікаційні бар'єри ще називають «соціальними фільтрами».

У всіх випадках реформатори, стверджує П. Сорокін, повинні уявляти собі систему «підйому» і «відбору» індивідів у верхні страти суспільства. Зрештою історію роблять люди. «Люди, що займають положення, яким вони не відповідають, можуть «успішно» зруйнувати суспільство, але не можуть створити нічого цінного, і навпаки». Вся ця система, що склалася в суспільстві з її «ліфтами» і «фільтрами», дуже сильно впливає на стан як верхніх, так і нижніх прошарків суспільства, забезпечуючи їх моральний і культурний стан, а також їх налаштованість, умиротворення або роздратованість, що, природно, безпосередньо позначається на стані всього суспільства, а також на його історичній долі.

Дуже часто ті самі явища виступають в ролі «соціальних ліфтів» і «соціальних фільтрів» одночасно. Вони бувають різноманітними, але найбільш типові з них присутні практично у всіх суспільствах. Серед них можна виділити: походження (сім'я); освіту; стать і вік; расу і національність; релігійну приналежність; партійну і професійну приналежність; рівень народжуваності, смертності та щільність населення; економічне та політичне становище суспільства.

Одним із найважливіших факторів соціальної мобільності виступає сім'я. «Гарне походження» у всіх країнах приймається як

добре посвідчення ймовірних якостей особистості, бо саме сім'я найбільше формує особистість людини, особливо в період її дитинства, прищеплюючи їй установки і цінності, багато з яких залишаються в людині на все життя. Людина з бідної і маловідомої сім'ї не має такої вихідної переваги, ну а «погане походження» (наприклад, сім'я, де батьки алкоголіки чи належать до кримінальних елементів) може залишити на ній «пляму» на все життя. Причому як у тому, так і в іншому випадку, якості особистості виявляються в значній мірі передбачуваними.

Основним і вирішальним у всі часи «соціальним ліфтом» було багатство, здебільшого успадковане. Тому зазвичай звертають увагу на соціальний статус батьків, оскільки він, навіть будучи здобутим, може визначати приписний статус дітей. Більшість людей вже від народження мають відмінність у «стартових можливостях» і вона, в багатьох випадках, є об'єктивною. Зокрема, у дітей міністра й фермера вже від народження різні можливості для одержання високих статусів. Дослідження свідчать, що найменше половина найбагатших людей у кожному суспільстві отримали своє багатство у спадок. Як стверджував один із вчених: «Найкращий спосіб забагатіти, це народитися багатим».

Одночасно історія знає багато прикладів, коли можливість переходу у вищі соціальні верстви не визначалася лише родовими ознаками, які базуються на походженні, а багато в чому залежали від самої людини, її активності, рис характеру, ціннісних орієнтацій, творчих здібностей, релігійності, фізичної сили, вольових якостей, привабливості, харизматичності, уміння маніпулювати, пристосовуватися тощо. Зокрема, молодь і чоловіки більш мобільні; молодим характерна професійна, людям середнього віку – економічна, а людям похилого віку – політична мобільність.

Важливим фактором соціальної мобільності, особливо у сучасному суспільстві, виступає освіта. Прибічники структурного функціоналізму вказують, що освіта є меритократичною стратегією розвитку талантів і здібностей людей, тобто від освітніх здібностей людей залежить їх становище в суспільстві і кожна людина має шанс реалізувати свої здібності. Водночас аналіз освіти з позиції теорії конфлікту суперечить цьому. Прибічники цієї парадигми вважають, що здавна освіта відповідає соціальному статусу учнів, завдяки чому і відтворює соціальну нерівність. Також вони стверджують, що освіта – це засіб соціального контролю з боку суспільства, яка завуальованими способами відтворює соціальну ієрархію певного суспільства. Отже, освіта – це шлях до соціальної мобільності, але для подолання існуючої соціальної нерівності, її недостатньо.

Креденціалізм (від англ. «вірча грамота, мандат») – це оцінка індивіда на основі досягнутого ним рівня освіти. Соціолог Р. Колінз називає США суспільством креденціалізму, оскільки воно високо цінує дипломи та ступені. У сучасних технологічних суспільствах атестати і дипломи про освіту кажуть про людину не менше, ніж її соціальне походження.

В освітній системі тестованими якостями виявляються переважно знання і навички, яким навчають індивіда. Втім, особистісні якості також проходять корекцію системи освіти. Так, кращі англійські університети прищеплюють своїм вихованцям певні цінності та установки, аж до манер поведінки, за якими їх випускників можна впевнено відрізнити. «Сита» освітньої системи – це іспити і тестування, які відсіюють неефективних учнів. При цьому, перевіряються не тільки знання, але й здатності.

Фундаментальна соціальна функція освіти полягає, по-перше, далеко не тільки в тому, щоб з'ясувати, засвоїв чи ні учень навчальну програму, а насамперед у тому, щоб за допомогою іспитів і спостережень визначити, хто талановитий, а хто ні, які у кого здібності, якою мірою вони виявляються, які з них соціально і морально значущі. По-друге, ця функція полягає в тому, щоб усунути тих, у кого немає очікуваних інтелектуальних і моральних якостей. По-третє, забезпечити просування здатних учнів в напрямку тих соціальних позицій, які відповідають їхнім спільним і специфічним властивостям. Крім цього, в освітньої системи є ще одна важлива функція – регулювати чисельність верхніх шарів суспільства по відношенню до його нижніх шарів. Загальне збільшення верхніх шарів призводить до посилення їх тиску на інші верстви суспільства і робить всю конструкцію стратифікації нестійкою і важкою. А перевиробництво фахівців призводить до посилення конкуренції між ними і також робить суспільство нестабільним.

П. Сорокін звертає увагу на «той факт, що всупереч загальноприйнятій думці загальна освіта не усуває розумових і соціальних відмінностей, а лише підсилює їх. Школа, навіть найдемократичніша, відкрита кожному, якщо вона правильно виконує своє завдання, є механізмом «аристократизації» і стратифікації суспільства, а не вирівнювання та демократизації».

Щодо впливу диплома на просування людини в сучасних суспільствах багато говорити не потрібно, тому що без нього вхід в деякі професії і на деякі посади взагалі неможливий. У сучасному світі поширена теза про те, що освіта має стати основним «соціальним ліфтом», а держава має забезпечити рівні «стартові можливості» для усіх своїх громадян. Приблизником такої думки був відомий

промисловець А. Нобель, який заповів свої кошти фонду, що виплачує найпрестижніші у науковому світі премії.

Важливими факторами мобільності, особливо в аграрних суспільствах, виступають армія та церква. Армія може звести людину до самих верхів, особливо в період військових дій, коли найяскравіше виступають здібності індивідів. Наприклад, із 65 візантійських імператорів 12 досягли цієї посади спираючись на армію. Засновники династій Меровінгів і Каролінгів у Франції також висунулися завдяки своїй службі в армії. Незліченна безліч середньовічних розбійників, кріпаків і людей простого походження завдяки армії стали дворянами, князями, герцогами і високопоставленими офіційними особами. А з іншого боку, багато полководців і могутніх князів, програючи битви, потрапляли в немилість, опалу і втрачали своє соціальне становище.

Церква є істотним «ліфтом» для підйому людей вгору, особливо в періоди, коли вона користується впливом у державі, але вона ж – ефективний канал для низхідної мобільності: людина, звинувачена в ересі, як правило, втрачала владу і панівне становище. Крім цього, церква виступає в ролі «сита» для тестування саме моральних якостей людини. Зокрема, порівнюючи, яку школу проходила людина в касті брахманів з сучасною школою, П. Сорокін відзначає, що сучасна школа не вимагає якихось особливих моральних якостей від індивіда, що впливає на суспільство як ціле. «Верхні шари суспільства поповнюються за рахунок саме таких людей (випускників сучасних шкіл), які, виявляючи добрі інтелектуальні здібності, демонструють при цьому помітну моральну слабкість: жадібність, корупцію, демагогію, сексуальну розбещеність, прагнення до накопичення і матеріальних благ (часто за рахунок суспільних багатств), нечесність, цинізм і «плутократію». Така школа не може, підкреслює П. Сорокін, поліпшити моральний дух населення в цілому.

Ще одним фактором соціальної мобільності в сучасному світі є різного роду політичні партії та рухи, які починають грати все більшу роль в політичному житті суспільства, особливо в західних країнах. Для осіб творчої праці важливим є входження у професійну групу, так як без підтримки тієї або іншої творчої корпорації дуже важко влаштувати виставку, видати книгу. До того ж саме така корпорація є головним «журі», що оцінює здібності та майстерність кожного свого члена.

Слід також зважати на структурні фактори соціальної мобільності. Там, де високий рівень народжуваності, населення більш молоде і тому рухоме, і навпаки; перенаселені країни частіше відчують наслідки еміграції, ніж імміграції; рівень народжуваності у різних класах (здебільшого у багатих менше дітей) створює для вертикальної

мобільності такий самий ефект, що і для горизонтальної мобільності щільність населення в різних країнах.

У трансформаційних суспільствах (реформи, революції, кризи) вищий рівень соціальної мобільності, тобто індивіду легше пробитися нагору, позаяк там утворюються «пустоти» і бар'єри між стратами послаблюються. Але коли «пустоти» заповнюються, група закривається, а отже, збільшуються «бар'єри», посилюється конкуренція, рух нагору уповільнюється, суспільство стає стабільним, рівень соціальної мобільності падає. Настає так зване саморекрутування соціальних верств.

8.4 Призначення соціальних інститутів та їх типи

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп. Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Соціальний інститут (лат. institutum – організація, лад) – це відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів. Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми. Нині це поняття широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на такі суттєві риси соціальних інститутів:

– соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

– соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад, інститут освіти реалізує свою діяльність щодо

навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та ін. Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Інституціоналізація – це процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства. Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови:

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленскі визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціоналізації:

- потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг;
- потреба у розподілі благ і привілеїв;
- потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;
- потреба у підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого – кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими.

Наприклад, у межах інституту сім'ї подружжя зрада, позашлюбні діти, кровозмішення є порушенням інституціональних (нормативно встановлених) вимог. З цієї точки зору інституціоналізація – це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Інституціоналізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть привести як до модифікації існуючих інститутів, так і до появи нових інституціональних форм. Так, криза адміністративно-командної системи започаткувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні суспільні зміни – появу нових соціальних інститутів господарювання, управління, парламентської демократії. У процесі інституціоналізації складаються основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Вони мають універсальний характер і охоплюють:

- певну сферу діяльності та суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- систему санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

Соціальні інститути **класифікують на основі різних критеріїв**.

Найпоширенішою є класифікація **за критерієм цілей** (змістових завдань) і **сферою дії**. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

- економічні (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) – забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг;

– політичні (державна, Верховна Рада, суд, прокуратура) – пов’язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;

– культурні та виховні (наука, освіта, сім’я, релігія, різні творчі установи) – сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;

– соціальні – організують добровільні об’єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки.

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (нормативно-правових актах – законах, указах, регламентах, інструкціях тощо), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов’язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально, і є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні фонди, об’єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує **загальні функції**. Найбільш значущими серед них є:

– регулятивна функція – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

– функція відтворення, безперервності суспільних відносин – завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною традицій та звичаїв народу;

– інтегративна функція – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

– комунікативна функція – спрямована на забезпечення зв’язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я – наочний приклад такої багатосторонньої функціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними. Явні (формальні) функції зафіксовані в нормативно-правових документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо. Латентні (приховані) функції є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню **функціональності** соціального інституту сприяють:

- наявність соціальних норм, які регулюють поведінку людей;
- інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть дисфункціональними, в їх роботі виникнуть збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство. Серед найпоширеніших дисфункцій виділяють:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституціональної діяльності);
- розмитість, невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;
- персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, беззаконні, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади.

Сучасна наука з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

Питання, які виносяться на семінарське заняття

1. Поняття соціальної структури суспільства.
2. Соціальна стратифікація. Теорії соціальної стратифікації.
3. Соціальна мобільність.
4. Поняття та типи соціальних інститутів.

Теми рефератів для презентації на семінарах

- Поняття та основні види соціальної структури суспільства.
- Середній клас як суб'єкт соціальної дії в сучасному суспільстві.
- Основні напрями соціоструктурних змін в сучасному українському суспільстві.
- Загальна характеристика соціальних інститутів.

Завдання для самостійної роботи

Розтлумачити зміст наступних понять та термінів: соціальна структура; соціальні інститути; соціальні класи; соціальна мобільність, соціальна стратифікація.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть теорії соціальної стратифікації?
2. Назвіть ознаки соціального класу?
3. Охарактеризуйте головні чинники та механізми формування соціальних груп?
4. Охарактеризуйте типи соціальних інститутів?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютна монархія – різновид монархічної форми правління, яка характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади в руках монарха. Різновидом А. м. є теократична монархія, в якій державна влада належить церковній ієрархії (Ватикан).

Автокраія – (від грецьк. *autarkeia* – самозадоволення) – політика самоізоляції держави. Частіше за все проявляється в намаганні держави утворити самодостатню економіку, яка здатна функціонувати поза світовою господарчою системою. Може зводитися до культурної ізоляції та традиціоналізму.

Автономія – (від грецьк. *avtonomia* – самоврядування, незалежність) самостійне здійснення державної влади або самоврядування національної чи територіальної спільності в рамках єдиної держави.

Авторитарний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується значним зосередженням державної влади в руках однієї або кількох осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та громадсько-політичних об'єднань, недопущенням політичної опозиції, приниження ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу, спирання на поліцейські та військові апарати.

Аналогія закону – застосування до суспільних відносин, які неврегульовані відповідною правовою нормою, норм права, що регулюють подібні за змістом відносини в межах певної галузі права. А. з. є засобом вирішення конкретних юридичних справ за наявності прогалин в чинному законодавстві України. Не припускається застосування А. з. в галузях кримінального та адміністративного права.

Аналогія права – застосування до суспільних відносин, які неврегульовані відповідною правовою нормою, і за відсутності норм права, що регулюють подібні за змістом відносини, загальних засад і принципів певної галузі права. А. п. використовується тоді, коли не можна застосувати аналогію закону. Не припускається застосування А. п. в галузях кримінального та адміністративного права.

Анархізм – (від грецьк. *anarchia* – безвладдя) – політична ідеологія, що проголошує необхідність знищення держави й заміни будь-яких форм насильницької влади вільною та добровільною асоціацією громадян. Держава ототожнюється з насиллям і примусом, що несумісні з індивідуальною свободою як вищою особистою цінністю. Видатними теоретиками анархізму були П. Ж. Прудон, М. О. Бакунін, П. О. Кропоткін.

Антидемократичний режим – вид державного режиму, при якому державна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб чи в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення. А. р. існує в наступних формах: деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний.

Апарат держави – система всіх державних органів, які здійснюють безпосередню практичну діяльність по управлінню суспільством, виконують завдання та функції держави.

Багатопартійна система – форма суспільного управління, при якій боротьба політичних партій за державну владу виступає як механізм використання розбіжностей у політичних програмах.

Біпартизм – (від латин. bis – двічі і pars – частина) – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі.

Благодійна організація – недержавна організація, яка здійснює благодійну діяльність в інтересах суспільства або окремих категорій осіб без мети одержання прибутків від цієї діяльності. Б. о. утворюються і діють за територіальним принципом.

Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади АРК та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюрократія – (від франц. bureau – бюро, канцелярія та грецьк. Kratos – влада) – специфічна форма організації управління в суспільстві, що характеризується надмірною самостійністю виконавчої влади, зростанням впливу адміністративного апарату, ролі чиновників. Це прошарок людей, які професійно займаються питаннями управління й виконання рішень владних органів.

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. ВР України є однопалатним парламентом, його головними функціями є: представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад ВР України становить 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування на п'ять років і здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. ВС України здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку виключного провадження; забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето – у конституційному праві – акт глави держави, який забороняє або не допускає набрання законної сили закону, що був прийнятий парламентом. Розрізняють абсолютне В., тобто остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом та відкладене В., тобто право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду.

Вибори – форма безпосередньої демократії, спосіб формування народом представницьких органів законодавчої влади та місцевого самоврядування, реалізація громадянами свого виборчого права.

Вибірні посади – посади в державному апараті, органах місцевого самоврядування чи об'єднаннях громадян, заміщення яких відбувається шляхом виборів. Час роботи на В. п. зараховується до безперервного трудового стажу.

Виборча система – сукупність встановлених чинним законодавством порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, спосіб розподілу представницьких мандатів залежно від результатів голосування. Основними видами В. с. є мажоритарна; пропорційна; змішана.

Виборче право – 1) система правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі організації, проведення та визначення результатів виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів органів місцевого самоврядування; 2) право окремого громадянина обирати та бути обраним на виборні посади до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виборчий блок політичних партій – добровільне об'єднання декількох політичних партій у порядку і строки, передбачених чинним законодавством, для спільної участі у виборчій кампанії.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами.

Виконавчий орган ради – орган, який відповідно до чинного законодавства створюється сільською, селищною, міською, районною в місті (у разі його створення) радою для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування.

Влада – у загальному розумінні реальна здатність і можливість владноможного суб'єкта впливати на діяльність і поведінку людей, примушувати їх виконувати його волю.

Внутрішні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються в межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Гарантії прав і свобод людини і громадянина – система методів та механізмів забезпечення повного і неухильного здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у реальній дійсності. Розрізняють соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Генеральний прокурор України – вища посадова особа в системі органів прокуратури України. Г. п. України очолює і спрямовує роботу органів прокуратури та здійснює контроль за їхньою діяльністю. Г. п. України призначається на посаду та звільнюється з посади за згодою ВР України Президентом України. Строк його повноважень п'ять років. ВР України може висловити недовіру Г. п. України, що має наслідком його відставку з посади.

Геополітика – (від грецьк. ge – Земля, politike – політика) – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам, здебільшого територіально-географічним особливостям.

Глава держави – посадова особа або колегіальний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці, Г. д. в Україні є Президент, який займає особливе місце в системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу в системі органів виконавчої влади. Г. у. в Україні є Прем'єр-Міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Громадська організація – об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Засновниками Г. о. можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли вісімнадцять років, а молодіжних та дитячих Г. о. – п'ятнадцятирічного віку. Г. о. діє на основі статуту.

Громадянин – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особі відповідного громадянства.

Громадянство України – конституційно-правовий інститут, який регламентує взаємовідносини конкретної фізичної особи і Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Право на громадянство є невід'ємним правом людини. В Україні існує єдине громадянство. Документом, який підтверджує Г. У., є: 1) паспорт громадянина України; 2) паспорт громадянина України для від'їзду за кордон; 3) дипломатичний паспорт; 4) службовий паспорт; 5) посвідчення

особи моряка; 6) посвідчення члена екіпажу; 7) військовий квиток для військовослужбовців строкової служби; 8) тимчасове посвідчення громадянина України; 9) картка (довідка) установи кримінально-виконавчої системи.

Громадянське суспільство – спільність вільних і рівноправних людей, кожній з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власником, користуватися економічною свободою, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичному житті держави.

Групи інтересів – це неурядове і непартійне об'єднання людей, що виникає спонтанно, зі спільними інтересами і цілями, реалізація яких вимагає офіційної санкції державних органів і установ. На відміну від політичних партій, вони не ставлять за мету боротьбу за владу.

Групи тиску – сукупність індивідів, які під виглядом загального інтересу висувають свої вимоги, висловлюють претензії, що стосуються різних сфер суспільного життя, вимагають їх здійснення від законодавчого органу або політичних партій. Вони входять до складу кон'юнктурних, латентних (прихованих) політичних сил.

Гуманітарні функції держави – напрямки діяльності держави та її органів із забезпеченням кожній людині належних умов життя.

Демократичний режим – вид державного режиму, при якому державна влада здійснюється на основі рівної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні й діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини. Д. р. існує в наступних формах: ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Депутат – обраний відповідно до закону представник народу до ВР України чи населенням регіону до відповідної місцевої Ради, що уповноважений ними протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами України.

Депутатська недоторканість – встановлена законом правова гарантія, що забезпечує безперешкодне та ефективне здійснення депутатами парламенту або іншого представницького органу своїх прав та обов'язків. Депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований без згоди на це відповідного представницького органу. Д. н. поширюється на весь строк здійснення депутатських повноважень.

Депутатська фракція – об'єднання народних депутатів ВР України на основі партійної належності. Д. ф. утворюються на першій сесії ВР України нового скликання до розгляду питань про обрання Голови ВР України і створення органів ВР України. До складу Д. ф. повинно входити не менш як 14 народних депутатів України від

політичних партій та їх блоків, що представлені у ВР України. Народний депутат не може входити до складу більш як однієї Д. ф. Голова ВР України і його заступники не можуть входити до складу жодної Д. ф.. Кожна Д. ф. підлягає реєстрації у Секретаріаті ВР України на підставі поданого підписаного народними депутатами-членами Д. ф. письмового повідомлення про її формування з зазначенням назви Д. ф., мети чи завдань, персонального складу та партійної належності членів Д. ф., а також про депутатів, які уповноважені її представляти. Жодна Д. ф. не має права виступати від імені народу України або ВР України.

Депутатський запит – вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету ВР України, яка заявляється на сесії ВР України до Президента України, до органів ВР України, КМ України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції. Орган чи посадова особа зобов'язані дати відповідь на Д. з. у письмовій формі у встановлені чинним законодавством терміни. Д. з. – одна із форм здійснення контрольних повноважень представницького органу.

Держава – суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством. Д. є соціальним явищем, способом організації суспільства, основним елементом його політичної системи, організацією політичної влади, повноваження якої поширюються на все суспільство та офіційним представником якого вона виступає.

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та спеціальними засобами домагатися здійснення своєї волі. В Україні Д. в. здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Державна мова – офіційно визнана Конституцією або законом основна мова держави, що є обов'язковою для використання у законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні тощо. Джерелом Д. м. є мова корінної або однієї з корінних націй, що мешкають на території країни. В Україні відповідно до Конституції Д. м. є українська мова.

Державна служба – професійна діяльність державних службовців, які мають відповідні службові повноваження та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державний герб – встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її історичні, національні, соціальні традиції й особливості.

Державний гімн – встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний урочистий музичний твір, що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею та є офіційним символом держави. Д. г. України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами конституційного права. Д. л. визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади в державі.

Державний прапор – встановлене Конституцією або спеціальним законом офіційне полотнище держави, в якому шляхом добору певних кольорів та з певним зображенням, виражено ідею політичного характеру. Конституція визначає Д. п. України, як стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний режим – сукупність способів та методів здійснення державної влади у суспільстві. Основними видами Д. р. є демократичний і антидемократичний.

Державний суверенітет – верховенство, самостійність і єдність державної влади на території країни та її незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами. Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 року був проголошений Д. с. України.

Державний устрій – адміністративно-територіальна організація державної влади, яка визначає правове положення окремих частин держави (територіальних одиниць), їх взаємовідносини між собою та з державою в цілому. За Д. у. всі держави поділяються на прості (унітарні) та складні (федерація, конфедерація, імперія). Україна є унітарною державою з автономним утворенням.

Державні органи – вид державних організацій, які наділені чітко визначеними владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави в певній сфері суспільних відносин.

Державні підприємства – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва. До Д. п. відносяться державні підприємства з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування тощо.

Державні символи – встановлені Конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки, в яких втілені суверенітет, історичне минуле й ідейні цінності держави. В Україні відповідно до Конституції Д. с. є Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України.

Державні службовці – особи, які займають посади в державних органах та їх апараті, виконують завдання і функції держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державні установи – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва. До Д. у. відносяться дошкільні дитячі установи, школи, вищі навчальні заклади, лікарні тощо.

Деспотична монархія – різновид монархічної форми правління, що характеризується зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади в руках монарха, владу якого обожнювали, а його самого визнавали божеством. Д. м. була поширена у державах рабовласницького типу.

Дуалістична монархія – різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, якій притаманна подвійність (дуалізм) вищих органів державної влади і за якої монарх зосереджує у своїх руках виконавчу владу, а законодавчі повноваження розподіляються між ним і виборчим представницьким органом (парламентом).

Економічні функції держави – напрямки діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на засадах ринку і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності.

Екстрадиція – видача однією державою іншій державі особи, яка переслідується або розшукується компетентними органами запитуючої сторони за вчинення правопорушення або з метою виконання вироку чи постанови про утримання під вартою. Національні законодавства більшості країн світу, в т. ч. й України, забороняють Е. власних громадян.

Загальна декларація прав людини – міжнародно-правовий акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому уперше а історії людства проголошено коло основних громадянських (особистих), політичних, соціальних, економічних і культурних прав та свобод людини. 3. д. п. л. ратифікована більшістю держав світу, в т. ч. й Україною.

Загальні збори – зібрання всіх чи частини жителів села (сіл), селища, міста для вирішення питань місцевого значення.

Загальні збори трудового колективу – форма реалізації повноважень трудового колективу всіх видів підприємств, де використовується наймана праця для вирішення конкретних виробничих та інших питань.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним голосуванням на референдумі, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою. З. складають основу системи права держави. За своєю юридичною силою З. поділяється на: 1) конституції; 2) конституційні закони; 3) звичайні закони.

Законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями (громадянами).

Законодавство – сукупність всіх чинних законів і підзаконних нормативних актів вищих та центральних органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Законодавча влада – одна з гілок державної влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів. З. в. є самостійною відносно виконавчої і судової гілок влади. Відповідно до Конституції єдиним органом З. в. в Україні є ВР України.

Законодавча ініціатива – офіційне внесення до ВР України пропозиції чи проекту стосовно прийняття нового закону або зміни чи скасування чинного закону, які ВР України зобов'язана розглянути по суті. З. і. є початковою стадією законодавчого процесу. В Україні право З. і. належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України.

Законодавчий процес – встановлений Конституцією і законами України порядок здійснення законодавчої функції ВР України та реалізація нею своїх законодавчих повноважень. З. п. складається з таких стадій: 1) законодавча ініціатива; 2) розробка законопроекту; 3) попереднє обговорення законопроекту; 4) обговорення законопроекту на пленарних засіданнях ВР України (читання законопроекту); 5) прийняття закону; 6) підписання закону Президентом України; 7) оприлюднення закону; 8) набрання законом чинності.

Законопроект – початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. З. вправі вносити суб'єкти, які мають право законодавчої ініціативи. ВР України може доручити розробку

3. парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, Кабінету Міністрів України, міністерствам, колективам вчених-фахівців.

Звернення громадян – викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. З. г. одна з форм участі громадян в управлінні державними та суспільними справами.

Звичай – неписане правило поведінки людей, яке склалося історично в суспільстві внаслідок багаторазового повторення та використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, яке закріпилося в свідомості й поведінці людини, стало внутрішньою потребою її психічної діяльності. Дотримання З. забезпечується засобами суспільного впливу.

Звичайна поведінка – вид правомірної поведінки, що характеризується особистою звичкою особи виконувати норми права без роздумів і сумнівів, тобто автоматичним слідуванням засвоєним правовим принципам.

Звичайні закони – акти поточного законодавства, які приймаються на основі і на виконання Конституції, регулюють різні суспільні відносини в державі й приймаються простою більшістю депутатів від конституційного складу парламенту.

Зворотна сила закону – поширення дії виданого закону на правовідносини, що мали місце до набуття ним чинності. Зворотної дії у часі законодавчий акт не має, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність.

Зловживання владою або службовим становищем – умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби. Кримінальна відповідальність за З. в. або с. с. настає за умови, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками З. є: 1) суспільна небезпечність; 2) протиправність; 3) винність; 4) караність. Залежно від ступеня тяжкості З. поділяються на З. невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Злочинна бездіяльність – суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Злочинна недбалість – вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість – вид необережної вини, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення

Змішана республіка – форма державного правління, що поєднує ознаки як парламентської, так і президентської республік. Залежно від співвідношення повноважень вищих органів державної влади розрізняють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

Зовнішні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, і в яких виявляється її зовнішня політика

Ідеологія – (від грецьк. idea – поняття і logos – учення) – упорядкована, теоретична система поглядів, які виражають відношення до дійсності.

Іммігрант – іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання.

Імпічмент – парламентська процедура притягнення до юридичної відповідальності вищих посадових осіб держави (включно Президента). Усунення Президента України з посади на основі ухваленого ВР України за спеціальною процедурною рішенням про обвинувачення його у вчиненні державної зради або іншого злочину. Процедура І. починається у випадку, коли відповідне звинувачення Президента підтримується не менш як 226 народними депутатами. На цій підставі ВР України створюється спеціальна тимчасова слідча комісія. Результати її роботи розглядаються на засіданні ВР України, де може бути ухвалене рішення про звинувачення Президента України. Таке рішення набуває чинності, якщо за нього проголосувало дві третини конституційного складу ВР України (не менш як 300 народних депутатів). Після цього КС України розглядає справу щодо додержання передбаченої Конституцією процедури розслідування та розгляду на попередніх станах. У разі позитивного рішення КС України справа передається до ВС України, який дає висновок про наявність або відсутність у діянні, в яких звинувачується Президент, ознак державної зради або іншого злочину. При встановленні таких ознак ВР України дістає

право ухвалити рішення про усунення Президента України з його посади, яке набуває чинності, якщо за нього проголосувало не менше як три чверті конституційного складу ВР України (338 народних депутатів).

Інаугурація – урочиста процедура вступу на посаду Президента держави. В Україні вступ Президента на посаду відбувається з моменту складання присяги народомі на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова КС України.

Кабінет Міністрів України – вищий колегалійний орган у системі органів виконавчої влади України, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних і міських органів виконавчої влади. КМ України відповідальний перед Президентом України і ВР України, підконтрольний і підзвітний ВР України у межах, передбачених Конституцією України. КМ України у своїй діяльності керується Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами ВР України.

Коаліція депутатських фракцій – об'єднання депутатських фракцій у ВР України на основі узгодження політичних позицій. До складу К. д. ф. входить більшість депутатів України від конституційного складу ВР України. К. д. ф. формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання ВР України, що проводиться після чергових або позачергових виборів ВР України, або з дня припинення діяльності К. д. ф. у ВР України.

Комітет Верховної Ради України – орган ВР України, який утворюється з числа народних депутатів України на першій сесії ВР України нового скликання на строк її повноважень для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань та виконання контрольних функцій. Створення К. ВР України здійснюється після формування і реєстрації депутатських фракцій. Основною формою роботи К. ВР України є засідання. К. ВР України відповідальний перед ВР України і підзвітний їй.

Консенсус (від латин. consensus – згода) – це стан узгодження більшості суспільства відносно найбільш важливих принципів політичної організації, розподілу цінностей, влади, прав у суспільстві.

Консерватизм (від латин. conservare – зберігати) – політична ідеологія і практика суспільного життя, що орієнтується на збереження існуючих форм суспільного життя.

Конституційне звернення – письмове клопотання до КС України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. Суб'єктами права на К. З. є громадяни України, іноземні громадяни чи піддані, особи без громадянства, юридичні особи.

Конституційне подання – письмове клопотання до КС України про визнання правового акта або окремих його положень неконституційними, про визнання конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України. Суб'єктами права на К. п. є Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, ВС України, КМ України, Уповноважений ВР України з прав людини, органи державної влади, ВР АРК, органи місцевого самоврядування.

Конституційне право – провідна галузь національного права України, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування. К. п. забезпечує повновладдя народу в політичній, економічній і соціальній сферах його життєдіяльності. Норми К. п. є основоположними для всіх інших галузей права. Основним джерелом К. п. є Конституція та конституційні закони України.

Конституційний лад – система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина та діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу державної влади відповідно до її Конституції. К. л. включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві.

Конституційні закони – закони, на які посилається Конституція або необхідність ухвалення яких прямо передбачено Конституцією, а також закони, якими вносяться зміни чи доповнення до Конституції або скасовують її окремі норми.

Конституція України – Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування, організацію с компетенцією органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, правовий статус людини, громадянина, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна К. У. прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 р. К. У. є основним джерелом правової системи України. К. У. за загальними класифікаційними ознаками характеризується як: 1) за правовою формою – писана; 2) за порядком внесення змін – жорстка; 3) за способом прийняття – народна; 4) за терміном дії – постійна; 5) за формою політичного режиму – демократична; 6) за формою правління – республіканська; 7) за формою територіального устрою – унітарна. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 р. вніс зміни до розділів 4–7, 11, 15 Конституції України.

Корупція – діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави (державні службовці, народні депутати України, депутати ВР АРК, депутата обласних, районних міських, селищних, сільських рад, посадові особи органів місцевого самоврядування), спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Боротьбу з К. ведуть: підрозділи МВС, податкової міліції, СБУ, органів прокуратури, військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Легальність – законність. Означає формально-юридичну законність, об'єктом якої може бути влада, політичні інститути, політична діяльність.

Легітимність – (від латин. legis – закон, законний, правомірний) здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм – (від латин. liberali – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод. Основоположники лібералізму – Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, А. Сміт, Дж. С. Мілль.

Локальний правовий акт – підзаконний нормативно-правовий акт, виданий адміністрацією підприємства, установи, організації, який є обов'язковим для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

Людина – суспільна, біосоціальна, психофізіологічна особа, яка наділена здатністю мислити, створювати та використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собі подібними.

Мажоритарна виборча система – система виборів, за якою обраними по виборчому округу вважається той кандидат, що отримав установлену більшість голосів. М. в. с. має три різновиди: 1) абсолютної більшості (кандидат вважається обраним, якщо набрав більшість від половини всіх голосів); 2) відносної більшості (кандидат вважається обраним, якщо отримав більше голосів по виборчому округу порівняно з іншими кандидатами); 3) кваліфікованої більшості (кандидат вважається обраним, якщо набрав певну кількість голосів, що є значно більшою за половину голосів виборців – 2/3, 3/4 тощо).

Масова правосвідомість – правосвідомість, що характерна для основної маси населення країни.

Міністерство – назва головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, яке створюється для забезпечення реалізації державної політики і здійснення державного управління у відповідній

сфері діяльності. М. підпорядковується КМ України. М. утворюється, ліквідується і реорганізується КМ України в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади. Організація, повноваження і порядок діяльності М. визначається Конституцією та законами України.

Місце проживання – місце, де фізична особа постійно, переважно або тимчасово проживає. М. п. вважається житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, де фізична особа проживає. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі М. п. Свобода вибору М. п. є одним з конституційних прав людини.

Місцеве самоврядування – одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції і законів України. М. с. здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо (місцевий референдум, вибори до місцевих рад, загальні збори), так і через представницькі органи: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. М. с. визначається і гарантується Конституцією України.

Місцеві органи державної влади – сукупність державних органів (місцеві державні адміністрації, відповідні суди, органи прокуратури), які здійснюють державну діяльність на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Організація, повноваження і порядок діяльності М. о. д. в. визначаються Конституцією та законами України.

Місцеві суди – основна ланка в системі судів загальної юрисдикції. М. с. є судами першої інстанції і розглядають справи, віднесені процесуальними законами до їх підсудності. До М. с. відносяться: 1) місцеві загальні суди (районні, районні в містах, міські й міськрайонні, військові суди гарнізонів); 2) місцеві господарські суди (господарські суди АРК, областей, міст Києва і Севастополя); 3) місцеві адміністративні суди, які утворюються в округах відповідно до указів Президента України.

Монарх – переважно одноособовий глава держави, що здійснює владу за власним правом, а не у порядку делегування повноважень від народу.

Монархія – форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково належить одній особі – монарху і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії. М. поділяються на необмежені і обмежені (конституційні).

Моральна шкода – втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або негативних явищ, завданих

фізичній чи юридичній особі, незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. М. ш. полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, а також у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 3) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи М. ш. відшкодовується грошми, іншим майном або в іншій спосіб. Розмір відшкодування встановлює суд, з урахуванням вимог розумності та справедливості.

Народний депутат – обраний представник народу України до ВР України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами України. Н. р. здійснює свої повноваження на постійній основі. Н. р. не має права мати інший представницький мандат: бути на державній службі; обіймати посаду в органах місцевого самоврядування; виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків час тощо.

Народний засідатель – громадян України, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує у складі суду справи разом з професійними суддями, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Н. з. під час здійснення правосуддя користується усіма правами судді

Недоторканість особи – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом.

Необмежена монархія – монархічна форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежується. Різновидами необмеженої монархії є деспотична та абсолютна монархія.

Об'єднання громадян – добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. О. г. можуть бути всеукраїнськими, місцевими, міжнародними. О. г. незалежно від назви визнається політичною партією або громадською організацією.

Обмежена (конституційна) монархія – монархічна форма правління, за якої влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується конституцією та повноваженнями певних державних органів. Різновидами О. (к) м. є дуалістична та парламентська монархія.

Омбудсман – у більшості країн Європи посадова особа парламенту, яка стежить за законністю дій державних органів, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення й дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Національний різновид омбудсмана передбачений Конституцією України як Уповноважений ВР України з прав людини, який призначається на посаду і звільняється з посади ВР України таємним голосуванням. Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб і є підзвітним ВР України. При вступі на посаду Уповноважений складає присягу.

Опозиція – (від латин. *oppositio* – протиставлення) – політична меншість, що протистоїть політичній більшості, курсу політики, яка проводиться владою.

Органи виконавчої влади – різновид самостійних державних органів, призначених для здійснення виконавчих та розпорядчих функцій управлінського характеру щодо безпосереднього керівництва державними справами. О. в. в. класифікуються на: 1) вищі (КМ України); 2) центральні (міністерства, державні комітети, центральні О. в. в. зі спеціальним статусом); 3) місцеві (державні адміністрації в областях, районах, районах АПК, містах Києві, Севастополі).

Органи державної влади – організаційно та структурно відокремлені частини державного механізму, які наділені відповідними державно-владними повноваженнями, що реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах. О. д. в. поділяються на види: 1) за способом формування – виборні (ВР України, Президент України) та призначені (КМ України, судді); 2) за обсягом владних повноважень – всеукраїнські (ВР України, Президент України) та місцеві (місцеві державні адміністрації); 3) за характером компетенції – загальної (КМ України) та галузевої (МВС) компетенції; 4) за порядком вирішення питань – одноособові (Президент України) та колегіальні (ВР України, КМ України); 5) за принципом поділу влади – законодавчі, виконавчі та судові органи.

Органи самоорганізації населення представницькі органи, одна із ланок системи місцевого самоврядування, форма участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення. О. с. н. є: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети о. с. н. створюється за територіальною ознакою. Територія, у межах якої діє О. с. н., визначається рішенням ради, що дала дозвіл на його створення.

Основні права і свободи людини – мають природній характер і закріплені в Конституції України та визначають її місце в суспільстві. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. До О. п. і. с. л. належать громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи, які мають бути загальними і рівними для всіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Основні функції держави – найважливіші напрямки діяльності держави, які мають пріоритетне значення на конкретному етапі розвитку суспільства.

Особа – індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя. Поняття особи в юриспруденції вживається в сенсі соціальної характеристики суб'єкта.

Особа без громадянства (апатриди) – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Правове становище О. б. г. визначається законодавством країни її перебування.

Особа фізична – суб'єкт правовідносин (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), яка володіє правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю).

Особа юридична – суб'єкт правовідносин, тобто організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Для того, щоб певну організацію було визнано О. ю. вона повинна мати наступні ознаки: 1) організаційна єдність; 2) реєстрація у встановленому законом порядку; 3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності; 4) наявність майнової відокремленості; 5) самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями; 6) участь у цивільному обігу від власного імені; 7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді.

Офіційна мова – визнана Конституцією або законом основна мова держави, яка обов'язкова для користування у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо. В Україні О. м. є українська мова.

Парламент – вищий загальнонаціональний представницький орган держави, побудований на виборчих засадах..

Парламентська монархія – різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, за монархом лише формально зберігається статус глави держави виключно з представницькими повноваженнями.

Парламентська республіка – форма державного правління, при якій державна влада належить парламенту, що обирається населенням

країни і який формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші вищі органи державної влади.

Передвиборна агітація – одна із стадій виборчого процесу, тобто діяльність у період виборчої кампанії з метою спонукати виборців голосувати як «за», так і «проти» певної кандидатури на виборні посади, виборчих списків від політичних партій, блоків партій. П. а. може здійснюватися у будь-яких формах і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції та законам України. П. а. проводиться усно (виступи на мітингах, зборах тощо), письмово (плакати, листівки тощо), за допомогою засобів масової інформації (публікації в газетах, участь в теле- та радіо дебатах тощо).

Плюралізм політичний – (від латин. pluralis – множинність) різноманітність інтересів, цінностей, концепцій, поглядів. Основою політичного плюралізму є різноманітність форм власності, а також толерантність.

Підданий – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених зв'язках з державою з монархічною формою правління.

Подвійне громадянство (біпатриди) – перебування фізичної особи одночасно у громадянстві двох чи більше держав. Україна виходить з визначення виключності єдиного громадянства і не визнає П. г. Якщо громадянин України набув громадянство іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то він теж у правових відносинах з Україною визнається лише громадянином України.

Політична влада – реалізація політичної волі, вироблення і запровадження в життя політичних програм розвитку суспільства усіма суб'єктами політики.

Політична партія – зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політична система суспільства – сукупність державних, громадських організацій, трудових колективів та політичних інститутів у їх взаємодії, система політичних відносин, що виникають з приводу здійснення політичної влади.

Політичні функції держави – напрямки діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя.

Посадова особа – особа, яка обіймає посаду керівника чи заступника керівника державного органу та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Посадова особа місцевого самоврядування – особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету.

Постійні комісії ради – органи ради, що обираються з числа її депутатів, для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради, її виконавчого комітету. П. к р. обираються радою на строк її повноважень у складі голови і членів комісії.

Постійні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапах її існування, функціонування та розвитку.

Права людини – права, що мають природний характер, оскільки людина отримує свої права від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком (право на життя, на невтручання в особисте та сімейне життя тощо), та закріплені в Конституції. П. л. порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території цієї чи іншої держави.

Право законодавчої ініціативи – внесення до ВР України офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону. П. з. і. в Україні належить: 1) Президенту України; 2) народним депутатам України; 3) Кабінету-Міністрів України.

Правова держава – організація публічно-політичної влади, діяльність, якої заснована на верховенстві права і закону, взаємній відповідальності держави і особи, визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому.

Правова ідеологія – елемент правосвідомості, сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які формуються в результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Правова культура – сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння принципів норм права та свідоме виконання його вимог. П. к. поділяється на: 1) П. к. суспільства; 2) П. к. соціальної групи; 3) П. к. особи.

Правова норма – див. **Норма права**.

Правова поведінка – соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки. Існує два види П. п.: 1) правомірна; 2) неправомірна.

Правова психологія – елемент правосвідомості, сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настрою, які домінують у суспільстві і виявляються у громадській думці.

Правова система – сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин. П. с. кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний період та характеризується притаманними лише їй національними особливостями.

Правовий інститут – див. **Інститут права**.

Правові відносини – врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою. П. в. виникають на основі норм права і настанні юридичних фактів.

Правові форми діяльності держави – визначена чинним законодавством діяльність державних органів та її посадових осіб, яка спрямована на здійснення функцій держави. Головними П. ф. д. д. є правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність.

Правозахисні органи – державні і недержавні органи, головним завданням і функцією яких є надання правової допомоги фізичним чи юридичним особам, захист фізичних осіб від обвинувачення, а також посилення правових гарантій охорони прав і свобод людини від втручання органів влади та управління. До П. о. відносяться Уповноважений ВР України з прав людини, адвокатура, органи юстиції, нотаріат.

Правовий статус особи – сукупність юридично закріплених основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які визначають положення особи в суспільстві, а також гарантії їх здійснення, захист та поновлення порушених прав.

Праворозуміння – процес і результат розумової діяльності людини щодо пізнання, сприйняття (оцінка) права і ставлення до нього як до соціального явища.

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, форм і методів правового

регулювання. Структура П. складається з двох основних елементів: 1) правової ідеології; 2) правової психології.

Президент України – є главою держави і виступає від її імені; є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. П. У. обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. П. У. може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. П. У. може бути обрана особа не більше ніж на два строки підряд. П. У. вступає на пост з моменту складання присяги народові на урочистому засіданні ВР України. П. У. користується правом недоторканості на час виконання повноважень.

Президентська республіка – форма державного правління, за якої державна влада здійснюється всенародно обраним президентом, який поєднує повноваження глави держави і глави уряду.

Презумпція невинуватості – правове положення, за яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Юридичний зміст П. н. становлять такі положення: 1) ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; 2) обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом; 3) всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь; 4) висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях; 5) з обвинуваченим не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем. Однією з важливих гарантій здійснення принципу П. н. є конституційне право на захист.

Прем'єр-Міністр України – особа, яка очолює Кабінет Міністрів України (уряд). П.-М. України призначається на посаду ВР України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду П.-М. України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у ВР України. Повноваження П.-М. України визначаються Конституцією і законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Присяжні – громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя.

Пропорційна виборча система – система виборів, за якою депутатські мандати розподіляються між партіями (або їх виборчими блоками) пропорційно отриманим голосам виборців у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. При цьому виборці голосують не за певного кандидата, а за список кандидатів від партії (блоку).

Ратифікація – остаточне затвердження міжнародного договору компетентним органом державної влади, після чого цей договір набирає юридичної сили. Р. міжнародного договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами

Республіка – форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), що обираються населенням країни на певний термін. Р. поділяються на президентські, парламентські та змішані.

Референдум – спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів України та інших рішень з важливих питань загальнодержавного чи місцевого значення. Р. одна із форм безпосередньої демократії. Р. бувають: всеукраїнські, АРК та місцеві (у межах адміністративно-територіальної одиниці).

Система права – внутрішня форма вираження права, яка характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм, та розподілу їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права. С. п. є складовим елементом правової системи.

Склад (союзна) держава – форма державного устрою, держава, яка утворилась з окремих державних утворень, що мали всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав передали вищим центральним органам союзної держави. С. д. поділяються на федерації, конфедерації, імперії.

Сепаратизм – (від латин. *separatus* – окремий) – політична діяльність, що спрямована на відокремлення частини території від держави, проголошення державної незалежності та суверенітету.

Соціальна держава – демократична держава, яка здатна здійснювати соціальну політику, гарантувати гідний рівень життя людини. Принципами соціальної держави є: індивідуальна свобода; солідарність; справедливість, що розуміється як рівність усіх перед законом; демократія; соціальний захист і соціальний мир.

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить, а також перетворення їх в особисті орієнтири та установки політичної поведінки.

Службова особа – особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, а також обіймає постійно чи тимчасово на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форми власності посаду, яка пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальним повноваженням.

Службовці – особи, що володіють фаховими (спеціальними) знаннями та навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, та обіймають відповідні посади в державних, громадських та інших установах, підприємствах, організаціях. За характером виконуваної роботи С. поділяються на категорії: керівники, спеціалісти і технічні виконавці.

Соціальні норми – історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є проявом їх свідомої вольової діяльності та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу. Основними видами С. н. є: 1) правові норми; 2) моральні норми; 3) релігійні норми; 4) корпоративні норми; 5) звичаї та традиції.

Співдружність – форма міждержавного об'єднання, союз суверенних держав, що мають спільні ознаки, мову, історію, культуру, релігію, спільність економічних інтересів.

Співтовариство – форма міждержавного об'єднання, союз суверенних держав, що об'єдналися для зміцнення економічних зв'язків шляхом ліквідації митних кордонів, введення спільної валюти і створення системи наддержавних органів.

Суверенітет – (від франц. *souverainete* – верховна влада) – незалежність й верховенство державної влади.

Судова влада – згідно Конституції України одна з гілок державної влади, яка діє самостійно, незалежно від законодавчої і виконавчої влади, і реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства.

Судова система – сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації та діяльності, наділених повноваженнями здійснювати судову владу. С. с. України складають суди загальної юрисдикції та КС України.

Територіальна громада – жителі, які об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Т. г. є первинним суб'єктом місцевого самоврядування.

Тимчасові функції держави – напрямки діяльності держави, які спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування.

Тип держави – сукупність держав, що мають спільні загальні ознаки і відображають відповідний рівень їхнього розвитку на певному історичному етапі.

Типологія держави – поділ усіх держав, що існували і існують, на певні типи за певними критеріями.

Тиранічний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням в руках однієї особи (тирана) всієї повноти влади, яку він одержав не за правом успадкування, а в наслідок узурпації, насильницького захоплення влади шляхом державного перевороту.

Тоталітарний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявність загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління.

Унітарна держава – форма державного устрою, держава, в якій адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак суверенітету і не можуть бути суб'єктами політичних міжнародних відносин. Залежно від характеру державних утворень У. д. поділяються на централізовані і децентралізовані.

Фашизм – політичний режим, що відрізняється крайнім етатизмом і націоналізмом.

Федерація – складна (союзна) держава, до складу якої входять на добровільній основі декілька державних утворень (суб'єкти федерації), які мають певну юридично визначену політичну самостійність. Ф. поділяються на територіальну і національну федерації.

Форма держави – порядок (спосіб) організації і здійснення державної влади в країні взяту в єдності взаємозалежних елементів: форми державного правління, форм державного устрою, форми державного режиму.

Форма державного правління – елемент форми держави, який характеризує порядок організації верховної державної влади, структуру і повноваження вищих органів державної влади, порядок їх утворення і характер взаємовідносин між собою та населенням, способи легітимації державної влади. За Ф. д. п. усі держави поділяються на монархії та республіки.

Форма державного устрою – елемент форми держави, який визначає територіальну організацію державної влади, спосіб поділу держави на складові частини та порядок їх взаємовідносин між собою і з державою в цілому. За Ф. д. у. всі держави поділяються на прості та складні.

Формація – історичний тип суспільства, яке базується на певному способі виробництва.

Функції держави – основні напрямки діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави в суспільстві. Основні Ф. д.: 1) за соціальним значенням державної діяльності – основні та неосновні (додаткові); 2) за часом їх дії постійні та тимчасові; 3) за сферою суспільного життя – гуманітарні, економічні та політичні; 4) за територіальною спрямованістю – внутрішні та зовнішні функції.

Функції права – основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин. Ф. п. поділяються на: 1) загальносоціальні (гуманістична, організаторсько-управлінська, виховна, інформаційна, оціночно-орієнтаційна); 2) спеціально-юридичні (регулятивна, охоронна).

Харизма – екстраординарні здібності, якості індивіда, які виділяють його серед інших.

Харизматична влада – організація влади і лідерства, заснованої на виняткових якостях тієї чи іншої особи, безмежна віра в такого лідера.

Шовінізм – (від франц. chauvinisme) – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Юридична відповідальність – вид соціальної відповідальності, передбачене чинним законодавством і застосоване до винної особи примусових заходів (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення. Ю. в. відображає реакцію суспільства, держави на скоєне правопорушення. Види Ю. в.: 1) кримінальна; 2) адміністративна; 3) цивільна; 4) дисциплінарна; 5) матеріальна.

Юридична особа – див. **Особа юридична**. **Юрисдикція** – встановлені законом повноваження відповідних державних органів давати правову оцінку юридичним фактам, розв'язувати правові спори і вирішувати справи про правопорушення, вдаватися до юридичних санкцій стосовно правопорушників. Ю. визначається залежно від виду й характеру справи, що розглядається, її територіальної належності, осіб, які беруть участь у справі. Розрізняють Ю. судову і адміністративну.

Перелік питань, що виносяться на перший рубіжний контроль

1. Поняття та структура політичної системи.
2. Поняття та структура правової системи.
3. Функції і типологія політичної систем.
4. Функції і типологія правової систем.
5. Політична свідомість та політична культура як елементи політичної системи.
6. Політико-правова система сучасної України.
7. Принципи поділу державної влади в Україні.
8. Законодавча влада в Україні.
9. Конституційно-правовий статус Президента України.
10. Виконавча влада в Україні.
11. Судова влада в Україні.
12. Поняття та принципи місцевого самоврядування.
13. Система місцевого самоврядування в Україні.
14. Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування.
15. Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії.

Перелік питань, що виносяться на другий рубіжний контроль

16. Класифікація політичних партій.
17. Громадські організації: поняття, сутність та функції.
18. Класифікація громадських організацій.
19. Політичні партії: поняття, сутність та функції.
20. Політична ідеологія: сутність, основні наукові підходи.
21. Структура політичної ідеології та її функції.
22. Основні типи політичних ідеологій.
23. Характеристика ідеологічної ситуації в сучасній Україні.
24. Партійні системи їх типи та особливості.
25. Партійна система України.
26. Поняття та ознаки виборчих систем.
27. Ознаки та особливості мажоритарної виборчої системи.
28. Ознаки та особливості пропорційної виборчої системи.
29. Ознаки та особливості змішаної системи.
30. Особливості виборчої системи України.
31. Сутність суспільства як соціального феномену.
32. Характерні сутнісні риси суспільства.
33. Трактування суспільства як соціальної системи.

34. Основні наукові погляди на причини та процес виникнення суспільства (природна, божественна, космічна).
35. Громадянське суспільство: визначення, ознаки, функції.
36. Поняття соціальної структури суспільства та основні елементи соціальної структури.
37. Види та типи соціальної структури суспільства.
38. Види соціальної стратифікації та історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, каста, стани і класи.
39. Громадянське суспільство: поняття, ознаки, функції.
40. Соціальна структура сучасного українського суспільства.
41. Законодавчий процес та його стадії.
42. Взаємодія правової та політичної систем.
43. Призначення та припинення повноважень голів місцевих державних адміністрацій.
44. Поняття «територіальна громада» та основні форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад.
45. Статус сільських, селищних, міських рад та їх організаційно-правові форми роботи (сесія, постійні комісії).
46. Статус та повноваження сільського, селищного, міського голови.
47. Виникнення та еволюція політичних партій.
48. Характерні риси політичної партії.
49. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.
50. Громадські організації, їх місце та роль в політичній системі суспільства.
51. Формування громадянського суспільства в Україні.
52. Типологія та функції громадських рухів.
53. Особливості громадсько-політичних рухів, що виникли наприкінці 80-х років ХХ ст. на Україні та їх еволюція.
54. Характеристика основних структурних елементів політичної ідеології.
55. Поняття та причини абсентеїзму.
56. Зміст та основні принципи лібералізму.
57. Зміст та основні принципи консерватизму.
58. Зміст та основні принципи соціал-демократизму.
59. Переваги та недоліки мажоритарної системи.
60. Переваги та недоліки пропорційної виборчої системи.

**Перелік питань до заліку з навчальної дисципліни
«Політико-правова система України»**

1. Поняття та структура політичної системи.
2. Поняття та структура правової системи.

3. Функції і типологія політичної систем.
4. Функції і типологія правової систем.
5. Політична свідомість та політична культура як елементи політичної системи.
6. Політико-правова система сучасної України.
7. Принципи поділу державної влади в Україні.
8. Законодавча влада в Україні.
9. Конституційно-правовий статус Президента України.
10. Виконавча влада в Україні.
11. Судова влада в Україні.
12. Поняття та принципи місцевого самоврядування.
13. Система місцевого самоврядування в Україні.
14. Матеріально-фінансова база місцевого самоврядування.
15. Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні та його гарантії.
16. Класифікація політичних партій.
17. Громадські організації: поняття, сутність та функції.
18. Класифікація громадських організацій.
19. Політичні партії: поняття, сутність та функції.
20. Політична ідеологія: сутність, основні наукові підходи.
21. Структура політичної ідеології та її функції.
22. Основні типи політичних ідеологій.
23. Характеристика ідеологічної ситуації в сучасній Україні.
24. Партійні системи їх типи та особливості.
25. Партійна система України.
26. Поняття та ознаки виборчих систем.
27. Ознаки та особливості мажоритарної виборчої системи.
28. Ознаки та особливості пропорційної виборчої системи.
29. Ознаки та особливості змішаної системи.
30. Особливості виборчої системи України.
31. Сутність суспільства як соціального феномену.
32. Характерні сутнісні риси суспільства.
33. Тракткування суспільства як соціальної системи.
34. Основні наукові погляди на причини та процес виникнення суспільства (природна, божественна, космічна).
35. Громадянське суспільство: визначення, ознаки, функції.
36. Поняття соціальної структури суспільства та основні елементи соціальної структури.
37. Види та типи соціальної структури суспільства.
38. Види соціальної стратифікації та історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи.

39. Громадянське суспільство: поняття, ознаки, функції.
40. Соціальна структура сучасного українського суспільства.
41. Законодавчий процес та його стадії.
42. Взаємодія правової та політичної систем.
43. Призначення та припинення повноважень голів місцевих державних адміністрацій.
44. Поняття «територіальна громада» та основні форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад.
45. Статус сільських, селищних, міських рад та їх організаційно-правові форми роботи (сесія, постійні комісії).
46. Статус та повноваження сільського, селищного, міського голови.
47. Виникнення та еволюція політичних партій.
48. Характерні риси політичної партії.
49. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.
50. Громадські організації, їх місце та роль в політичній системі суспільства.
51. Формування громадянського суспільства в Україні.
52. Типологія та функції громадських рухів.
53. Особливості громадсько-політичних рухів, що виникли наприкінці 80-х років ХХ ст. на Україні та їх еволюція.
54. Характеристика основних структурних елементів політичної ідеології.
55. Поняття та причини абсентеїзму.
56. Зміст та основні принципи лібералізму.
57. Зміст та основні принципи консерватизму.
58. Зміст та основні принципи соціал-демократизму.
59. Переваги та недоліки мажоритарної системи.
60. Переваги та недоліки пропорційної виборчої системи.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ щодо підготовки до семінарських занять та написання рефератів

Семінар – це загальнонавчальна назва широко застосовуваного виду занять з різноманітних навчальних дисциплін.

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм навчального заняття у вищому навчальному закладі, яке проводиться у формі дискусії навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять – опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення у студентів теоретичних знань;
- оволодіння ними науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до науки, наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень і висновків;
- формування у них правового світогляду, здатності пов'язувати загальнотеоретичні положення з вимогами повсякденної практики державно-правового будівництва в країні.

Види проведення семінарських занять можуть бути різноманітними. Вони залежать від типу семінару, змісту і особливостей теми, складу студентів. Найбільш поширеними видами на семінарі є: розгорнута бесіда; виступи з рефератами, доповідями; диспут у формі діалогу; круглий стіл тощо.

Слід пам'ятати, що якість семінару насамперед залежить від підготовки студентів до нього, тому при підготовці до семінару кожен студент повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття; прочитати і продумати свої лекційні записи, які відносяться до теми семінару; вивчити чи законспектувати рекомендовану літературу; скористатися при потребі консультацією

викладача; скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття.

Студентам необхідно відвідувати кожне семінарське заняття. Пропуск семінару позбавляє студента можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення по тій чи іншій темі. Крім того, це створює значні труднощі при підготовці до рубіжного контролю (заліку).

Деякі питання роботи на семінарі:

1) переважну більшість семінарських занять буде проведено у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний контроль якості знань студентів, перевіряє виконання ними завдань самостійної роботи;

2) семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення;

3) студент, розкриваючи зміст того чи іншого питання теми семінарського заняття повинен пов'язувати матеріал з актуальними проблемами сучасності, розглядати правові явища з позиції Конституції та чинного законодавства України, наводити приклади;

4) кожному студенту необхідно постійно вдосконалювати навички володіння державною мовою, правильного вживання юридичних понять і термінів. Систематичні виступи на семінарах сприяють поповненню словарного запасу, а також умінню лаконічно і точно висловлювати свої думки;

5) студенти повинні уважно слухати виступи своїх однокурсників і оцінювати наскільки глибоко розкриті питання. Це дає можливість кожному присутньому на семінарі висловити свою точку зору та подолати прогалини, які мали місце у відповіді. Активна участь на семінарських заняттях прищеплює навички участі у дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати свою позицію;

6) після закінчення виступу студента відбувається обговорення проблеми. При цьому, викладач не тільки направляє обговорення на розкриття вузлових питань, але і дає змогу виступити всім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий на семінарі припускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому;

7) закінчується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі студентів на семінарі (виступ з питання, реферат, повідомлення, доповнення, зауваження тощо) та нараховуються рейтингові бали, дається завдання на наступне заняття.

Обов'язковим компонентом семінарського заняття з навчальної дисципліни «Політико-правова система України» є підготовка рефератів з найбільш актуальних та складних тем курсу.

Реферат не є дослівним переказом тексту підручника або навчального посібника, а являє собою одну з форм наукового дослідження на певну тему, творчо перероблену на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень (науково-проблемний реферат) або виклад основних положень певних видань чи їх частин (оглядово-інформаційний реферат).

Реферат має бути виконано самостійно. Мета написання реферату полягає у набутті студентом знань з правознавства, вміння і навичок працювати з науковою літературою і нормативно-правовими актами, самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал, формулювати власні висновки та пропозиції.

За допомогою рефератів студент глибше вивчає найбільш складні проблеми навчальної дисципліни, вчиться правильно оформлювати роботу та докладати результати своєї праці.

Підготовка реферату включає в себе наступні етапи:

- 1) вибір теми;
- 2) підбір і вивчення спеціальної літератури та нормативно-правових актів;
- 3) складання плану реферату;
- 4) викладення змісту теми;
- 5) оформлення реферату;
- 6) усний виклад реферату.

1 Вибір теми

Студент самостійно обирає тему реферату з запропонованого переліку. Допускається закріплення декількох студентів за однією і тією ж темою реферату. В такому разі на семінарських заняттях один з них доповідає, а інші виступають з доповненнями та уточненнями. Студент може в обсязі навчальної програми дисципліни сам запропонувати тему реферату, узгодив її з викладачем.

При виборі теми студенту слід керуватися своїми інтересами до певної проблеми, можливостями підбору літератури та інше.

2 Підбір і вивчення спеціальної літератури та нормативно-правових актів

Роботу над рефератом потрібно починати з вивчення стосовно обраної теми відповідного розділу підручника, навчального посібника, конспектів лекцій. Після того, як загальне уявлення про обрану тему

склалося, студенту слід приділити серйозну увагу підбору і вивченню нормативно-правових актів та літератури, список якої наведено після кожної теми. Проте, запропонований перелік джерел не повинен зв'язувати ініціативу студента. Він може та мусить використати інші роботи, самостійно підібрані внаслідок вивчення бібліографії за обраною проблематикою.

Вивчаючи ту чи іншу наукову працю, студент повинен сприймати її крізь призму тих основних проблем, що їх вирішував автор. Без усвідомлення проблеми неможливо виділити головне й істотне, важко відокремити тезу від аргументів і практично неможливо перебороти формальне ставлення до змісту досліджуваної праці.

3 Складання плану реферату

Після ознайомлення з літературою та нормативно-правовими актами студент складає план реферату, в якому конкретизуються питання обраної теми та який включає в себе:

- вступ;
- основну частину (виклад змісту теми);
- висновки;
- список використаної літератури.

Вступ є обов'язковою частиною реферату, в якому стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми, вказується на її місце в структурі курсу правознавства, формулюються цілі дослідження.

Основна частина реферату складається з розділів та підрозділів, в яких мають бути послідовно розглянуті всі питання теми. При цьому, слід мати на увазі, що кількість розділів та підрозділів не регламентується, але недоцільно їх робити невеликими за обсягом. Якщо матеріал важко розбити на декілька частин через його тісну змістовну і логічну послідовність, розділ можна не розбивати на підрозділи.

При визначенні назв розділів і підрозділів необхідно знати, що назва розділу не може повторювати назву теми роботи, а назва підрозділу повторювати назву розділу.

Заключна частина реферату має містити висновки, в яких формулюються результати дослідження, оцінки проаналізованого матеріалу, пропозиції чи рекомендації з досліджуваної проблематики.

Вступ і висновки реферату разом не повинні перевищувати одну чверть його обсягу.

4 Викладання змісту теми

Після підбору і вивчення літератури, визначення плану реферату слід приступити до узагальнення та систематизації зібраного матеріалу. Виклад матеріалу повинен бути чітким, логічним і послідовним. Викладати матеріал у рефераті рекомендується у безособовій формі висловлювання (наприклад, «вважаємо», «думаємо», «раहुємо» та інше). Необхідно вживати терміни, властиві юридичній науці, уникати незрозумілих понять та складних граматичних оборотів. Терміни, окремі слова і словосполучення допускається змінювати прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозумілі з контексту реферату.

При використанні цитат з літературних та наукових джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора реферату, або ж для висловлювання своєї думки на протигагу іншій. Занадто зловживати ними не слід.

Студенту доцільно звернути увагу на такі характерні недоліки, які трапляються при написанні реферату і які можуть привести до незадовільної оцінки:

- механічне, дослівне переписування тексту з використаної літератури;
- поверховий, не аргументований виклад основних теоретичних положень;
- невідповідність між змістом роботи та її планом;
- абстрактний виклад теми, відсутність посилань на чинне законодавство України;
- недбалість і неграмотність викладу.

Отже, основними вимогами до написання реферату є вміння виділяти головні теоретичні питання і роз'яснювати їх на конкретному матеріалі, логічно та послідовно розкривати зміст теми, використовуючи при цьому сучасну юридичну літературу.

5 Оформлення реферату

Студент повинен пам'ятати, що через оформлення реферату, його зовнішній вигляд, викладач формує першу думку про зміст матеріалу. Тому, кожному студенту необхідно опанувати техніку й етику оформлення наукової праці та дотримуватись стандартних вимог, які висуваються щодо рефератів.

Починається робота з титульного листа, який оформлюється згідно зі зразком (додаток 1).

Після титульного листа, на другій сторінці подається план реферату (додаток 2).

Кожна структурна частина роботи повинна починатися з нової сторінки та мати заголовок, який відповідає плану реферату. Заголовки слід розташовувати посередині рядка і друкувати великими літерами без крапок в кінці, не підкреслюючи. Якщо заголовок складається з двох і більше речень, тоді їх розділяють крапкою. Перенесення слів у заголовку не допускається.

Відстань між заголовком і подальшим чи попереднім текстом має бути не менше, ніж три інтервали, якщо реферат виконаний рукописним або машинописним способом, та не менше, ніж два інтервали, якщо робота виконана за допомогою комп'ютера.

Розділи слід нумерувати арабськими цифрами без крапок в кінці. Підрозділи повинні мати порядкову нумерацію в межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номеру розділу і порядкового номеру підрозділу, відокремлених крапкою (наприклад – 1.1, 1.2).

Усі сторінки, починаючи з другої, послідовно нумеруються з поставленням арабських цифр за загальним правилом у верхньому правому куті, без крапки в кінці. Потрібно мати на увазі, що першою сторінкою реферату є титульний лист, на якому нумерація сторінки не ставиться, але враховується при нумерації наступної сторінки.

Реферат пишеться чітким, розбірливим почерком, або друкується на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (розмір 210x297 мм) через два міжстрокових інтервали для друкарської машинки і півтора – для комп'ютера, з обов'язковим додержанням при цьому такої ширини полів: зверху і знизу – 20 мм, зліва – 25–30 мм, справа – 10 мм. На одній сторінці повинно бути не більше 32–40 рядків.

Загальний обсяг реферату не повинен перебільшувати 24 друкованих сторінок тексту через 2 інтервали чи 16 – через 1,5 інтервали.

Робота повинна бути зброшурована і підшита. На останній сторінці ставиться число, місяць та рік виконання роботи, а також підпис виконавця.

Оформлення списку використаної літератури є важливою складовою написання реферату. В список включаються тільки ті джерела, які використовувались при написанні реферату або на які зроблено посилання в самій роботі. Список літератури в загальний обсяг реферату не включається, але нумерація сторінок продовжується.

При оформленні списку використаної літератури джерела необхідно розміщувати в алфавітному порядку назв або прізвищ перших авторів. Спочатку вказують прізвище автора, його ініціали. Потім – назву праці, місто видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок. Якщо праця автора розміщена у збірнику робіт, журналі чи газеті, то після назви ставиться дві косі лінії, а далі назва збірника чи журналу, місце, рік видання

та його номер (або випуск), і на яких сторінках даний матеріал надрукований. Для газетної статті, крім назви і року видання, вказують так само дату. При цьому джерела треба писати мовою оригіналу.

Наприклад:

1. Кириченко Ю. В. Шляхи формування громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] / Ю. В. Кириченко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, 2012. – №3. – С.21–28.

Важливе значення має правильне оформлення посилань на джерела та матеріали, які студент використовує при написанні реферату. Рекомендується наступний варіант оформлення посилань. Нумерація усіх посилань з визначенням номера джерела даного посилання у списку використаної літератури. У такому разі посилання оформлюється у квадратних дужках з зазначенням сторінки.

Наприклад:

Цитата в тексті: «У політології загальноприйнято, що...» [11, с. 145].

6 Усний виклад реферату

Після написання реферату студент повинен докласти його зміст на семінарському занятті. Автор роботи протягом десяти хвилин має викласти основні положення розділів та підрозділів свого дослідження, обґрунтувати наукову і практичну значимість обраної теми, сформулювати пропозиції чи рекомендації. Після виступу, при необхідності, відповісти на запитання викладача та інших учасників семінару.

За результатами обговорення написаного і докладеного реферату студенту виставляється відповідна кількість балів, які враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Зразок оформлення титульного листа реферату

Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний технічний університет

Кафедра «Політологія та право»

Реферат
з навчальної дисципліни
«Політико-правова система України»
на тему:
«Політичні партії в Україні»

Студента групи КНТ-513
денної форми навчання
Олійника Дмитра Івановича

Викладач: кандидат
юридичних наук, доцент
Кириченко Юрій Вікторович

Запоріжжя – 2016

**Методичні рекомендації
щодо організації самостійної роботи студентів
та підготовки до підсумкового модульного контролю (заліку)**

У Запорізькому національному технічному університеті для студентів технічних, економічних і гуманітарних спеціальностей на вивчення дисципліни «Політико-правова система України» відповідно до навчального плану відводиться 90 годин, у тому числі на самостійну роботу – 48 годин.

Саме самостійна робота набуває все більшого значення й актуальності, оскільки обсяг навчального матеріалу досить значний, і не все можна встигнути розглянути під час аудиторних занять. Отже, правильна організація власної самостійної роботи з боку студента є важливою запорукою успішного навчання і ефективного засвоєння ним знань.

Метою самостійної роботи є вироблення навичок опрацювання нормативно-правових актів, спеціальної літератури та інших матеріалів, необхідних для належного засвоєння предмета навчальної дисципліни, а також для розвитку сталих умінь до самостійного вивчення і викладання одержаної інформації.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять, без участі викладача. Лише у ході самостійної роботи студент має можливість розвинути пізнавальні та виконавчі здібності, пам'ять, самостійне мислення, наполегливість і, головне, виробити вміння самостійного здобуття знань.

Під час самостійної роботи краще за все проявляються індивідуальні особливості студента, його здібності та нахили.

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, необхідних для вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми: підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій викладача тощо. Серед них значне місце посідає саме методичні матеріали, завдання та вказівки викладача, а також рекомендована спеціальна література та нормативно-правові акти.

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу може виконуватися у бібліотеці, навчальному кабінеті або комп'ютерному класі університету, а також у домашніх умовах.

Головне в правильній організації самостійної роботи – її планування, яке, в принципі, вже задане робочою програмою навчальної

дисципліни. Приступаючи до самостійного вивчення матеріалу насамперед треба уважно ознайомитись з літературою, що рекомендується до кожної теми, розподілити питання на більш та менш складні. Виконуючи самостійну роботу студент повинен законспектувати основний зміст теми, при цьому уникаючи механічного переписування джерел. При цьому, необхідно виділяти основні теоретичні положення, ключові слова, спеціальні терміни і поняття.

Самостійна робота студента повинна розпочинатися ще до початку лекційних занять, тобто, потрібно активно використовувати систему упереджувального читання підручників і навчальних посібників. Це дозволяє закласти теоретичну базу для більш глибокого сприйняття інформації під час лекції.

Під час самостійної роботи студенту пропонуються наступні види завдань для опанування матеріалу з конкретної теми курсу:

- вивчити матеріали теми;
- скласти термінологічний словник;
- продумати відповіді на питання для самоконтролю;
- підготувати тези виступу на семінарські заняття;
- підготувати реферат з рекомендованих тем;
- виконати завдання, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни.

Перевірка виконання самостійної роботи проводиться викладачем на семінарських заняттях, а також виноситься на рубіжний контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні аудиторних навчальних занять.

Щосеместрово проводиться два рубіжних контролю, підготовка до яких здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу студента. При підготовці до письмової комплексної контрольної роботи кожному студенту необхідно насамперед ознайомитися з переліком питань, що виносяться на рубіжний контроль. Потім переглянути конспект лекцій, звертаючись при цьому до Конституції та чинного законодавства України, повторити поняття та терміни, ознаки, функції, види державних органів тощо.

Вивчення навчальної дисципліни «Політико-правова система України» завершується складанням заліку, який обов'язково складають студенти, що набрали протягом семестру менше 60 балів, за умов виконання всіх самостійних завдань, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни. Для успішного складання заліку студентам необхідно переглянути увесь програмний матеріал, у тому числі і конспект лекцій та рекомендовану спеціальну літературу, повторити

відповіді на контрольні питання. Залік проводиться в аудиторії університету у формі індивідуальної співбесіди через постановку викладачем питань. При цьому, викладач, оцінюючи знання студента керується такими критеріями як: правильність відповіді на питання, повнота і конкретність, ступінь використання наукових і нормативних джерел, уміння пов'язувати теорію з практикою, логічно і аргументовано висловлювати свої думки, культура мови.

Результати складання заліку оцінюються за 100-бальною шкалою оцінок і вносяться до залікової книжки студента (зараховано).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базова

1. Білоус А. Л. Політико-правові системи: світ і Україна [Текст]: навч. посіб. / А. О. Білоус. – К. : Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000 – 200 с.
2. Гаджиев К. С. Політологія [Текст]: Учебн. для высш. учеб. завед. / К. С. Гаджиев. – М. : Логос, 2003. – 488 с.
3. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 2006. – 668 с.
4. Гелей С. Д. Політологія [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 6-е вид. перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 310 с.
5. Кудреченко А. І. Геополітика [Текст] : підруч. / А. І. Кудреченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
6. Горбач О. Н. Політологія [Текст]: навч. посіб. / О. Н. Горбач, Р. Б. Демшичак. – Львів, 2013. – 260 с.
7. Горлач М. І. Політологія : наука про політику [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
8. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст]: / М. А. Дмитренко. – К. ;, 2008. – 342 с.
9. Дробінка І. Г. Політологія [Текст]: навч. посіб. / І. Г. Дробінка, Т. М. Кришталь, Ю. В. Підгорецький. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 292 с.
10. Дюверже М. Политические партии [Текст]: / Пер. с франц. М. Дюверже. – Изд. 3-е. – М. : Академический проспект и Королев., Парадигма, 2005. – 544 с.
11. Исаев Б. А. Політологія [Текст] : Учебн. для высш. учеб. завед. / Б. А. Исаев. – 5-е изд. – СПб: Питер, 2005. – 174 с.
12. Касьянов В. В. Политология для технических вузов [Текст]: учебн. пособ. для высш. учеб. завед. / В. В. Исаев, С. И. Самигин. – Ростов – н / Д : Феникс, 2001. – 384 с.
13. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 594 с.
14. Кириченко В. М. Порівняльне конституційне право: модульний курс [Текст] : навч. посіб. / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 256 с.

15. Кириченко В. М. теорія держави і права: модульний курс [Текст]: навч. посіб. / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
16. Кириченко В. М. Правознавство [Текст] : курс лекцій / В. М. Кириченко – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 240 с.
17. Кириченко В. М. Збірник законів України до курсу «Правознавство» [Текст] : навч. посіб. / В. М. Кириченко, Ю. В. Кириченко. – У 2-х томах. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2013. – Т.1. – 344 с.; Т.2. – 244 с.
18. Кириченко В. М. Правознавство: модульний курс [Текст] : курс лекцій / В. М. Кириченко – К. : Центр учбової літератури, 2007.–328 с.
19. Кириченко В. М. Політичні системи світу: кредитно-модульний курс [Текст] : навч. посіб. / В. М. Кириченко. –К. : Центр учбової літератури, 2013. – 218 с.
20. Комаров С. А. Личность. Права и свободы. Политическая система [Текст] / С. А. Комаров, И. В. Ростовщиков.– СПб : Питер, 2002.–336 с.
21. Кормич Л. І. Громадські об'єднання та політичні партії України [Текст] / Л. І. Кормич, Д. Є. Шелей.– К. : АВРІО, 2004. – 262 с.
22. Корогодов Н. В. Основы политологии [Текст] : учебн. пос. для высш. учеб. завед. / Н. В. Корогодов, Ю. В. Зайончковский. – Х. : Парус – ТМ, 2008.– 360 с.
23. Кутуєв П. В. Ключові проблеми політичної соціології [Текст]: підруч. / П. В. Кутуєв.– К. : Центр Вільної преси, 2001. – 236 с.
24. Логвіна В. Л. Політологія [Текст] : навч. посіб. / В. Л. Логвіна. – К. : Центр учбової літератури, 2006. – 304 с.
25. Матвеев В. А. Політологія [Текст] : учебн. пособ. для высш. учеб. завед. / В. А. Матвеев, Л. С. Буланенко. – 7-е изд. – Х. : Одиссей, 2008. – 304 с.
26. Огородников В. П. Політологія [Текст]: учебн. пособ. / В. П. Огородников, Н. М. Сидоров. – СПб : Питер, 2009. – 272 с.
27. Піча В. Соціологія [Текст] : курс лекцій / В. Піча, І. Магазинщикова, Н. Черниш. – Львів : Новий Світ, 2002. – 312 с.
28. Погорілий Д. Є. Політологія: кредитно-модульний курс [Текст]: навч. посіб. / Д. Є. Погорілий. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 432 с.
29. Політологія [Текст] : Підруч. для студ. вищ. навч. закладів / За аг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Попуріза. – К. : Альтерпрес, 2002. – 612 с.
30. Політологія [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський. – К. : Ін Юре, 2005. – 520 с.

31. Політологія [Текст]: навч. посіб. / [В. І. Штанько, Н. В. Чорна, Т. Г. Авксент'єва, Л. А. Тихонова.] – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.
32. Політологія [Текст] : Підруч. / За ред. М. М. Вегеша. – 3-е вид. перероб. і оп. – К. : Знання, 2008. – 384 с.
33. Політологія [Текст] : підруч. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка, М. М. Вегеша. – 3-е вид. перероб. і доп. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.
34. Політологія [Текст]: навч. посіб. / Під ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : ЗДІА, 2008. – 232 с.
35. Политология [Текст] : учебн. пособ. для вузов / Сост. Н. Сазонова. – Х. : Фолио, 2001. – 831 с.
36. Политология [Текст] : учебн. пособ. для студ. вузов / Под ред. В. Н. Лавриненко. – 3-е узд. Перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 591 с.
37. Політична система і громадянське суспільство : Європейські та українські реалії [Текст]: / За заг. ред. А. І. Кудряченка. – К., 2007. – 314 с.
38. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку [Текст]: навч. посіб. / За ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
39. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу [Текст]: / За заг. ред. В. С. Бакірова, М. І. Сазонова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 576 с.
40. Рудич Ф. М. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
41. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія [Текст] : підруч. / П. П. Шляхтун. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 472.
42. Шляхтун П. П. Новітня політологія [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / П. П. Шляхтун. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 592 с.

Допоміжна

43. Бебик В. М. Політологія: теорія, методологія, практика [Текст]: В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2007. – 248 с.
44. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна [Текст]: Підруч. / В. М. Бебик. – К. : Каравела, 2009. – 496 с.
45. Категории политической науки [Текст] : учебн. для студ. вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : МГИМО (У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002. – 656 с.

46. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн [Текст]: навч. посіб. / В. В. Лісничий. – 2-е вид., випр. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 336 с.

47. Политический атлас современности. Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств [Текст]: / Под. Ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : Изд-во «МГИМО-Университет», 2007. – 272 с.

48. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем Західної Європи: інституційний вимір [Текст] / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

49. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, соціальні та галузеві теорії [Текст]: навч. посіб. / Є. В. Сірий. – К. : Атака, 2004. – 480 с.

50. Соціологія [Текст]: Навч. посіб. / С. О. Макеєва. – К. : Знання, 2003. – 455 с.

51. Городяненко В. Г. Соціологія [Текст]: підруч. / В. Г. Городяненко. – К. : Академія, 2002. – 560 с.

52. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира [Текст] / Под. Общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2005. – 592.

53. Фрицький О. Ф. Конституційне право України [Текст]: підруч. / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.

Нормативно-правові акти

54. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.

55. Закон України «Про Президента України» від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст.446.

56. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст.272.

57. Закон України «Про Місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст.170.

58. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст.190.

59. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст.118.

Навчальне видання

КИРИЧЕНКО Віктор Миколайович
ОРЛЯНСЬКИЙ Володимир Семенович
БЕЗРУКОВА Ольга Анатоліївна
РСЗАНОВА Наталія Олександрівна
КИРИЧЕНКО Юрій Вікторович
СОКОЛЕНКО Юлія Миколаївна
ДАВЛЕТОВА Ганна Василівна

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ:
КУРС ЛЕКЦІЙ**
Навчальний посібник

Комп'ютерний набір *Давлетова Г. В.*
Верстання *Гринь Д. В.*

Оригінал-макет підготовлено
в редакційно-видавничому відділі ЗНТУ

Підписано до друку 21.06.2016 Формат 60×84 / 16. Ум. друк. арк. 11,86.
Тираж 300 прим. Зам. № 564.

Запорізький національний технічний університет
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2394 від 27.12.2005.